

БАЛА

А х м е т Ә у е з о в

МУХТАР

АХМЕТ ӘУЕЗОВ

**БАЛА
МҰХТАР**

Жазып алған Жақыпбек Аяшев

**„Ғауриш“ баспасы
Алматы 1967**

Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, республикамыздың аса көрнекті жазушысы Мұхтар Омарханұлы Әуезовтың туғанына биыл 70 жыл толып отыр. Бұл кітапша сол күнге арнап шығарылды. Кітап авторы — жазушының ағасы Ахмет Әуезов.

АЛҒАШҚЫ СӨЗ

Мұхтар! Бұл есімді еске алсам асқар Шыңғыс пен Қаратау көз алдыма келеді көлбедеп. Аялап, мәпелеп өсірген алтын ұя тауларым Мұхтардың кіршіксіз қылығын көз алдыма алып келіп, жайып салады. Тай-құлындай тебіскен Мұхтармен қайта ойнағандай боламын, қызығына елітемін. Сол сәтте ақын Омар Хайямның мына бір өлеңі көңілге орала кетеді:

«Бүгінгі заман өтпей ме,
Ертеңгі дүние жетпей ме,
Жылдар қуып жылыстап,
Ғасырлармен кетпей ме,
Барлығы өлсе, жоғалса,
Үш түрлі нәрсе жоғалмас,
Өнер мен ғылым, ақындық —
Жыл түбінде — алтын тас».

Әңгімені әлімнің келгенінше өткен күн, кәрі Шыңғыс атырабынан бастайын. «Бітпеген әлі суретті, замана өзі мүсіндер...»

БҰЛ — ТАРИХ

Өскенбайдың Зереден туған баласы Құнанбай 1852 жылдар шамасы әкесі Өскенбайға ас берген. Бала кезімізде Балта ақынның Өскенбай асында баласы Құнанбайға айтқан мына өлеңін Тұраштан (Тұрағұл Абайұлы) естігеніміз бар.

«Үш жүзді жиып, ас бердің,
Келістіріп сәйкесін.
Арғынды түгел биледің,
Алшысы мен тәйкесін.
Келсең-келде кез болдың,
Кейи де беріп қайтесің».

Дүбірлі Өскенбай асы Құнанбай атағын көпке жайған. Бұл атақ Қаратаудың алқабында жатқан біздің бабамыз — Бердіқожа Әбдіқожа ұлына да тез жетеді.

Әбдіқожаның жалғыз ұлы Бердіқожа — ескіше көп оқыған, ата-баба жолын қуып, Қаратау атырабындағы елдің сыйлы адамы болған. Өзі тілді, шешен, өжет кісі болған екен.

Шамасы 1852—1853 жылдары бабамыз Бердіқожа Құнанбайдың даңқын сырттай естіп, Шыңғыс тауына, Құнанбай ауылына Абылғазы екеуі келеді.

«Адам сөйлескенше, жылқы кісінескенше» дегендей, Құнанбай мен бабамыз Бердіқожа аз сөйлескен соң бір-бірін түсініседі. Бердіқожаның сөз саптауы, қажырлы қайраты Құнанбайға бірден ұнайды. Содан Абылғазымен екеуі екі-үш жыл Тобықты елінде, Құнанбай қолында тұра береді.

Бабамыз Бердіқожа аз уақыттың ішінде Құнанбайдың қолайына әбден жағып, ел ішінің беделді, қадірлі адамы болып кеткен.

— Елден келгеніме көп айдың жүзі болды,— дейді бір күні бабамыз Бердіқожа Құнанбайға.— Бала-шағаның басы бар еді, соларды көшіріп алып келейін.

Құнанбай Бердіқожаның ойына бірден қосыла қоймайды. Ол еліне барса келмей қала ма деген күдікте болады. Арадан бірнеше күн өткен соң Құнанбай Бердіқожаға былай деп жауап берген:

— Қожеке, мен саған үйреніп қалған сияқтымын. Сен кетсең көңілім алаң, қолым шолақ болып қалатын тәрізді.

— Онда өзіңіз біліңіз.

-- Мен білсем, сіз ауылда болыңыз, ісіңізді беймалал жалғай беріңіз. Өйтегінім осы шақта жол қатерлі болған. Сондықтан мен жол, жөн білетін сенімді адам, күш-көлік жіберіп бала-шағанды аман-есен келтіріп беруді міндетіме алайын.

Бабамыз Бердіқожаның бес ұл, төрт қызы болған. Үлкені Үсен, қалғандары Бурахан, Әуезхан, Самархан, Кенжехан, Нұрғаным...

Бердіқожаға үйіне хат жаздырып алып, үйі сиятын көлік алып, Қаратауға Майқы кетеді.

Құнанбай Бердіқожаға кезінде қолдан келген жәрдемін, жақсылығын аямаған. Бердіқожаның қоныстануына жер шұрайы Архатты береді...

Арадан біраз уақыт өткеннен кейін бабамыз Бердіқожаның сұлу қызы — Нұрғанымды Құнанбай өзіне кіші әйелдікке алған.

Ескі әдет-ғұрып бойынша қараға қожа қызын бермейді. Бабамыз Бердіқожа бұл дәстүрді, қожаның қараға қыз бермеуін ұстамаған адам. Құнанбайға Нұрғанымды беріп, ұлы Әуезге болса қараның қызын, Дінәсілді алып берген. Бертін келген соң, Абай мен Әуездің мақсұты жақындықты күшейту еді.

Оған мысал келтірейік: менің қарындасым Райханды Абайдың ұлы Тұрағұлдың Жебешіне берген. Ағамыз Арынбектің алғаны Құнанбай туысы Рысай қызы Айтаңсық. Ал Қасымбектің жұбайы Ғалия Ысқақтың Ахметбегінің қызы. Ағзамның жұбайы Ғазиза болса Әлімқұлдың (Ақылбай ұлы) қызы. Мұхтардың әйелі Мағауияның қызы — Кәмилә. Менің жұбайым Халима болса Тұрағұлдың қызы.

Атам Әуез Абайдан 15 жастай үлкен екен. Солай болса да екеуінің әзілі жарасқан дос еді. Атам Әуездің сөзін, айтқан ақылын Абай үнемі тыңдап, қоштап отыратын. «Үлкен қожа», «Әуке аға» деп, әр жерде-ақ өз ойын ашық айтып, атаммен сөйлесіп отыратын. Ақынның 1896 жылы жазған «Разаққа» деген өлеңін еске алайықшы.

«Мына үйде отыр Разақ,
Мәні-жайын айтар ма екен,
Шақырып алып сұрасақ,
Үлкен қожа — ортан қол.
Өзге қожа — шынашақ...»

Міне, бұл өлеңнен Абайдың атам Әуезге деген ықыласын, есен-саулығына деген құштар ойын білеміз.

Атам Әуез Абайдың жазған өлеңдерін жұрттан бұрын сүйіп оқитын. Кезінде атамның Абайдың бет алысын байқап, өлеңдерін құштарлана оқуының да өзінше сыры барды. Атам Әуез әсіресе түрік әдебиеттерін жақсы білетін. Сонымен бірге парсы әдебиеттерінен хабары мол, аса зейінді кісі еді...

Қызылшоқыға Шәкерім (Құнанбайдың үлкен әйелі Құнқеден туған Құдайбердінің баласы) келіп, шұрайлы алқапқа көзін тігіп, үлкен қожа ауылына қаһарын төкті. Көптен бері ауыл аралас, қой қоралас жатқан атам Әуездің ауылына Шәкерім бүлік ала келіп, әлек салды.

— Менің әкем Құдайберді де Құнанбайдан туған. Менен басқа Құнанбайдың бар балалары қалаған жерлерінде отырғанда, мен неге тиісті үлесімді алмаймын. Мына қожалар отырған Қызылшоқы тап маған лайық. Алып беріндер. Болмаса туыс емес дегендерің деп білем,— деп, Шәкерім Абайға алыста жатып сөз салды.

Абайдан жылдам жауап алмаған Шәкерім арнайы Абайға өзі келді. Амандық біліскен соң Шәкерім көп бөгелмей, келген жұмысын айта отырды.

— Абай аға, өзіңнің хабарың бар,— деді Шәкерім.— Марқұм тәтеміз (балалары Құнанбайды тәтеміз дейтін) Қисықтың Жұмақанымен жаулықты тастап, құда болған. Ақылбайға Ізханды айттырғанда Жұмақанның қалың малға сұрағаны осы Архат болған. Тәтем Жұмақанның бұл тілегін орындап, Архатты оған беріп, қожаларды Қызылшоқыға көшірген еді ғой. Мен саған-ау, Абай, жаның ауыратынын нәрсені тілек етіп отырғанын жоқ. Өз сыбағам. Егер мені туысқаным десең, Қызылшоқыны маған бер. Болмаса менен без де, кірме қожанмен бола бер.

— Уа, сөзің құрсын, Шәкерім! — деп, Абай қатты ренжіді.— Аларманға келгенде сөзді саптай білесің-ау, шындықты жойып жібересің-ау. Болмаса Архаттан қожалардың Қызылшоқыға келуі былай емес пе еді. Бердікожа қайтыс болғаннан кейін, Нұрғанымның тілегі бойынша тәтем қожаларды жақын жерге келуіне рұқсат берген соң, көшіп келмеп пе еді. Осыны өзің білуші едің ғой. Әдейі ұмытып, Қызылшоқыны алу үшін шындықты бұрмалап отырғаның не?..

Бұл әңгіме әсіресе Абайға жайсыз тиді. Абай үлкен толғаныс үстінде. Өйтпегенде ше? Бірі — бауыр, екіншісі — әркез кіршіксіз адамгершілік, парасатымен көзге түскен Әуез досы...

Қаңқу сөз, Шәкерімнің Абайға қойған талабы атам Әуезге де келіп жетеді.

— О тәңірім! Мына Шәкерім Құнанбай көзі кетісімен мұны істеп отыр. Абай кеткеннен кейін бала-шағаларымды не күйге түсірмес дейсің. Тіпті Шыңғыс тауының маңайына да жолатпас. Қой, келешек ұрпағымның білегі жуандардан зорлық көрмейтін бір амалын істемесем болмас,— деп, Әуез атам атқа қонған екен.

Бет алысы Жидебай. Айнала кең жазық. Далиған дала. Аспан ашық. Терістіктен соққан самал жел бар. Үлкен ойға қиял серік. Атам торы төбелді тебініп, Жидебайдағы Абайға жетіп пікірлескелі асығып келеді. Ауық-ауық өзінше сөйлеп те қояды.

— Еңлік — Кебектің мекені Орда! — дейді ол ұзақтағы тау жоталарына көз тастап.— Уа, Бақшайыш бабамның аруағы, қолдай көр! Көз көрген қадірлестер кетпей тұрып, балаларымды орысша оқытпасам, Құнанбай балаларымен терезем тең түсе алмас, түбінде қорлық көреміз... Осы Абай

орыс мәдениеті десе ішкен асын жерге қояды. Байқасам — бірденені біледі.

Атам торы төбелді ағызып, досы Абайдың алтын маржан мына бір қара сөзін ішінен айтып, тау алқабын дүбірлетіп келеді:

«...Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да — бәрі орыста... Залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек... Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады... Орыстың ғылымы, өнері — дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі...

...Турасын ойлағанда: балаңа қатын әперме, енші берме, барлығын салсаң да, орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол — мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең — оқыт, мал аяма! Әйтпесе бір ит қазақ болып қалған соң, саған рақат көрсетер ме? Өзі рақат көрер ме? Я жұртқа рақат көрсетер ме?»

Жидебайға тақап қалған атам ат басын тежеп, әлі қалың ой құшағында келеді.

«Осы Абай Халелге (Халиуллаға) жазған хатын маған да әлденеше рет оқып берген еді. Сонда Абай «Хатты тәтеме оқып бердім, дұрыс көрді» деген еді-ау. Иә, Құнекең де:

— Әрқашан құдай тағалаға сыйынып, талап қыла берсін,— депті ғой...

Міне, орысша оқып, білім алуды Абай түгіл Құнанбайдың өзі де мақұлдап жек көрмей отыр. Сонда...»

— Ау, Абай! Қожекең келе жатыр білем,— дейді Ділда.

— Ой, тұрыңдар! Атын байлап, түсіріп алыңдар,— дейді Абай.

Бәрі де Абай айтқандай болды. Алты қанат ақ үйдің есігін шалқайта ашып, атам Әуез үйге кіріп келгенде, Абай орнынан тұрды.

— Ассалаумағалейкум! — деп, атам Әуез үйге сәлем береді.

— Уа, ассалаумағалейкум, Әуке аға,— деп, Абай қарсы сәлем беріп, жанына отырғызады.

Ауылдың жай-жапсарын сұрап, амандығын білген соң, Абай былай дейді:

— Қожеке, ойланған-толғанған түріңіз бар ғой жүзіңізде.

— Иә, солай, Абайжан. Құдайбердінің Шәкерімі Қызылшоқыны даулап жатыр. Топырағың торқа болғыр Құнекеңнің мына бір сөзі есімнен кетпейді:

«Құл мен қожа майданда теңеледі,
Жас пен кәрі білімде теңеледі,
Бай мен кедей жомарттықта теңеледі,
Жақсы мен жаман өлгенде теңеледі»,—

деуші еді.

— Ау, Әуке аға! Сонда сіз Шәкерімге өкпелеп, майданға шықпақшысыз ба? Өзіңіздің хабарыңыз бар,— деді Абай сәл кідіре сөйлеп.— Ел арасында қаңқу, жел сөз қаулап жүр. Өз досын қорғай алмай, аз үйлі қожаны ары-бері көшірді деген атақ маған да оңай тиіп отырған жоқ. Амалым жоқ. Бірақ қолдан келген көмек-жәрдемімді аямаспын.

— Е, сенің Шәкерім ойын қолдамайтыныңды жақсы білем. Сен мені Қызылшоқыдан зорлап көшірмейсің де, ренжітпейсің де. Оны тағы жақсы білем.

Абай мен атам Әуез тым-тырыс үнсіз отыр. Сөзді атам бастады:

— Абайжан, құлақ сал! Қызылшоқы үшін Күнекеннің балаларының арасына іріткі салғым келмейді. Заманның өзі оқығанды, білімдар болғанды қалап отыр. Мақсұтым — балаларым мен немерелеріме орыс білімін, орыс мәдениетін беру. Мына Қызылшоқы болса Семейге 250 шақырым. Бұл дөңгелек шаруа, қолы келте маған оңай соқпайды. Рұқсат етсең — Бөрліге бара қойсам деген ниетпен келдім.

— Әуке аға, мен де көптен бері сізден осыны күтіп едім,— деп, Абай балаша қуанады.— Иә, Халиулланын орысша білім алғанына менімен бірге қатты қызығып, құмартатыныңызды сезуші едім. Халел мырзаның талай жазған хатын оқыған едіңіз. Менің де аяулы інім Халелге жазған хатым сіздің қолыңыздан өтуші еді. Мына ойыңызға шын ризамын. Естілігіңізді және бір рет анықтадыңыз...

Абай мен атам Әуез шүйіркелесіп көп әңгімелеседі. Бағланның етін жеп, дәм-тұздас болады. Екеуі де арқын-жарқын.

Атам Әуез жүруге ыңғайланып, тысқа шығады. Тұраш аттың шылбырын шешіп, аттандырайын деп жатқанда, Әйгерім келеді.

— Қожеке, Абаймен сөйлесіп, келіскеніңізді естідік,— деп, Әйгерім атамның қолын алады,— ниетіңізге жетіңіз, жаңа қонысыңыз құтты болсын! Құдайдан тілегеніміз де сол еді. Қыс қыстауымыз, жаз жайлауымыз бірге болып, балаларымыз бірге өсетін болды.

— Көп жаса, Әйгерім. Өркенің өссін. Алла тағала берді тілекті, Абайжан да келісті...

...Біз атадан бесеу, анадан төрт ағайындымыз. Атамның үлкен әйелі Дінәсілден Омарханның бір өзі.

Кәрі апам — Дінәсіл атамнан он жасы үлкен болған. Берірек келген соң кәрі апам үй жұмысы, баладан бір жола қалады... Нұрғанымның көмегімен атам Сақышқа үйленген.

Атамның кіші әйелі Сақыштан төрт бала бар. Олар — Арынбек, Қасымбек, Ағзам және мен.

1897 жыл. Соңғы кездерде үлкен үйдің иесі Омархан түйе жүн шекпенін жамылып, күні бойы үнсіз жатып алатынды шығарды. Перзенттері Қорлықа, Рақия, Гүлсім, Зүбайлә Омархан ағамды жан-жағынан қоршай, жамырап келсе де, ол көңіл көтеріп, жадырамайды. Қабағы салыңқы. Еш нәрсеге елікпей, тұнжырайды да отырады.

Омархан ағамның қайғысына атам да ортақ. Атамның ұйқысы сергек. Омархан баласының егде тартып, өзінің болса тұғырдан түсіп қартайғанын, арманының ұлғайғанын еске алады, ренжиді кеп...

Атамның түн болса ойы кермек. Ұзақ түн ой түбіне терең бойлап, көз ілмей бозартып танды атқызады. Немере көру атамның, бала сүю Омархан ағамның үлкен армандарының бірі.

Күзем. Аулымыз қыс қыстауы Бөрліге жақын Аяққарағанда отыр. Кешқұрым Сақыш тынышсыздана бастайды. Мұны сезген атам қатты ыңғайсызданады. Ол үйде отыра алмай, өрістен атын алдырады.

— Ау, Қожеке, жол болсын! — деді кәрі апам, — үйде болғаныңыз жөн ғой. Сақыш толғақ үстінде жатыр.

Атам тым-тырыс үндемейді. Екі беті дуылдап, Абай ауылына, Әйгерімнің үйіне тартып отырады. Сол күні балалардың кенжесі мен дүниеге келіпін.

Арадан он екі күн өтеді. Омарханның әйелі Нұржамал бір үйге кіріп, тысқа қайта шығып дамыл таппай жүр. Атам мен кәрі апамның екі қолы жағасында. Жақсы тілеу тілеуде. Үлкен шаңырақтың желбауы керегенің басына байланды. Нұржамал арқанға сүйене кетті. Сол сәтте іңгалаған нәресте даусы естілді. Кәрі апам баланы жерден көтеріп, ащы үнімен дауыстап жіберді.

— Қожа-ау, қожа құдай берді! Ұл! Кіндігін Бәтимаға кестірейік.

— Мінез-құлқы жайдары, адал, момын келінім Бәтимаға кестіргенің дұрыс. Мә, немеремнің кіндігін өз пышағыммен кессін, — деп, атам қыннан пышағын суырып береді.

Сөйтіп, арадан он екі күн өткенде, Омархан ағамның үйінде екінші қуаныш қанат қақты.

Атам мен кәрі апам балаша қуанды. Атам ертеңіне «Келін мен немерелеріме суық тиіп қалады»,— деп қыстауға көшеді. Қыстауға көшумен бірге үлкен тойға да әзірлене бастайды. Жидебайдағы Абайға сүйінші сұратып, әрі тойға шақыртып ат шаптырып, арнайы адам жібереді. Сол күннің кешінде Бөрліге Абай келген-ді. Жетегінде күрең жорға ат.

— Әуке аға, бір емес үш қуанышыңыздың баянды болуын тілеймін,— деді Абай.— Қуаныштарың қайырлы, бала, немерелеріңіздің кіндік бауы берік болсын!

— Өмірлі бол, Абай. Көп жаса. Келгеніңе рақмет,— депті атам.

— Мына немерелеріңіздің қуанышы сіздің қуанышыңыз, сіздің тойыңыз. Астыңызға мына күрең жорға, Әуке аға.

— Рақмет!

— Ал, үлкен немереңізге арнаған, орыс ақыны Лермонтовтан аударған өлеңім бар.

— Абайжан, өзің де өлеңді жазасың ғой,— деді кәрі апам.— Тұңғыш немеремізге өз өлеңінді неге арнамадың, өлең таппағандай әлдебіреудің өлеңін арнапсың.

— Женгемнің айтқаны дұрыс,— деді Абай.— Немереңізге өлең таппай қалғаным жоқ. Әуке аға, мына нәрестенің көңілін кір баспай, Лермонтовтың өлеңіндей таза болсын дегенім ғой.

— Болса болсын, таза болсын,— деген дауыстар естілді.

-- Абайжан, кәне, өлеңінді айтып жіберші,— депті атам. Абай жігерлі дауыспен өлеңді бастады:

...Надандар былшылдайды, құп алмайды,
Үлкен жанның қиялын ұға алмайды.
Теңізден таудай толқын соқса-дағы
Жағадағы жартасты жыға алмайды.

Құдай мықты жаратқан үлкен жартас,
Быш-быш еткен бет бұрып судан қайтпас.
Бұлытта суық дауыл, жаймен сырлас,
Өзгені жан екен деп сырын айтпас...

Абай өлеңі әнге ұласыпты. Ән өрби түсіп, шілдехана тойына ұласқан. Той үстінде Абай, атам, кәрі апам жас нәрестеге «Мұхтар» деп ат қойған.

Көктем жадырап шықты. Аспан ашық. Күн жылы. Апрель айының жайма-шуақ бір күні, ауыл жазғы жайлау Шыңғыс тауының сыртына көше бастады. Атам мен кәрі апамда тағат жоқ. Екеуінің айналдырғаны сегіз айлық Мұхтар. Олар көшуден екі-үш күн бұрын бас білгі, жуас атан түйені таңдап алып, жабы-қомшасын сайлаған-ды. Ау-

ыл үдере көшкенде, әлгі түйеге киізден қоршау жасап, кәрі апам кебежеге отырды. Алдында Мұхтар.

Мұхтар мінген түйе көш басы болатын. Сондықтан менің анам Сақыш үнемі жетектеп отыратын. Ал атам болса көштен ұзамай, ауық-ауық келіп немересінің хал-жайын сұрап білетін.

Жазғы жайлауға жеткенше кәрі апам түн ұйқысын төрт бөлді. Мұхтарды қарайтын сол. Ал Нұржамал болса Мұхтарды емізетін ғана ана.

— Апа, әбден қалжырадыңыз ғой, — деді Нұржамал көш Барлыбай өзенінің жағалауына келгенде. — Шыңғысқа барғанша балаңызды мен қарайын.

— О не дегенің, — деп, кәрі апам реніш кейіп білдірді. — Мен шаршап-шалдығып жүргенім жоқ. Мұхтарды менен алғың келіп бара ма?

— Жоқ, апа, тіпті олай емес. Сізді аяғаным ғой.

— Нұржамал қалқам, — деп сөзге атам араласты. — Кемпір әлі ширақ, дем ала бер. Кемпір шаршаса, Мұхтарға мына мен қараймын ғой.

Ауыл Шақпақ пен Бақанас жайлауының атырабын жайлап, Сарыкөлден қоныс тепті. Сол кезде Мұхтар аяғын апыл-тапыл басып, тілі шыға бастаған. Мұхтарды жерден көтеріп алып, бауырына салған кәрі апам ешкімге ұстатпайды. Жас нәрестенің қылығын қызғанады.

— Айналайын Мұхтар, кімнен тудың?

— Кәрі апамнан тудым.

— Ал, кімнің баласысың?

— Атамның баласымын...

Немересінің бұл сөзін естіген қос қарияның қуанышында шек жоқ. Атам мен кәрі апам сылқылдап, рақаттанып күліп алған соң, әлгі сұрақты Мұхтарға және қояды.

— Анау кім?

— Нұржамал!

— Ол нең болады?

— Жеңешем!

— Омархан кімің болады?

— Ағам!

· Міне, күн өткен сайын бала Мұхтардың тілі бал бола бастады...

Ауылымыз Бақанаста отыр. Үш жасқа келдік. Енді біз ауыл көшкенде атамның алдына мінуден қалдық. Атам өзі жуас, ашамай ерлі атқа мінгізетін болды. Мұнда екі аяғымыз үнемі қоржында болады. Мұхтардың шылбыры атамның, ал менің шылбырым болса Сақыш анамның қолында

болатын. Ерден мықтап ұстап, кейде қалғып, кейде ұйықтап, ереміз де отырамыз көшке.

Байқаймын, Мұхтар мен Біләл тізгінге ие болып, астындағы аттарын қалай болса солай еркін бұрып жүр... Әлі есімде. Ауыл Бақанастан Сарыкөлге көшті. Атам мені атқа мінгізді. Сақыш апам тағы да жетегіне алды. Ойымда дәнеңе жоқ. Ат үстінде жайбарақат, баяғыдай бірде қалғып, ұйықтап келемін. Бірде атам шауып келіп шылбырымды Сақыштан алып, ердің басына мықтап байлады да: «Ал, Ахмет, мықталып отыр»,— деп атымды періп-періп жібергені. Ат шаба жөнелді.

— Өлдім, ойбай! — деген даусым тарғыл-тарғыл болып бір-ақ шықты.

Ат көп ұзаған жоқ. Топ жылқыға келіп қосыла берді. Байқаймын, жығылар емеспін. Сол сәтте менің соңымда бір-екеу сақылықтап күліп келеді екен. Бұрыла қарасам — Мұхтар мен Біләл екен. Қатты ұялдым...

АЛҒА ОЗЫП КЕТКЕНДЕ

Ералы жайлауы. Ойқұдық. Мұхтар, Біләл үшеуіміз атаммен бірге Әйгерім апамның үйіне талай-талай барғанбыз. Сонда алты қанат ақ үйдің қақ төрінде жатқан жазық маңдай, шұнақ құлақ, өңі қара торы, кеуделі, қапсағай келген үлкен мейірімді көзді ақсақал бізді үнемі құшағын жайып қарсы алатын. Ол үшеуіміздің де маңдайымыздан сүйетін. Ол — Абай.аға. Біз Әйгерім апамның үйіне баруға үнемі асығатынбыз. Әйгерім аса сабырлы кісі еді. Тез қимылдай қоймайтын, тез қозғала қойса екен деп тыпырши күтетінбіз жәутендеп.

Әйгерім алдымен кереге басына байыптап көз салады, ұзынша келген төсектің бас жағында тұрған сандыққа қарайды. Бешпетін алады, жан қалтасын қарайды. Бір шумақ кілттері сылдыр ете түскенде:

— Алақай, кілт табылды,— деп сыбырлай сөйлесіп, бір-бірімізді түрте бастаймыз.

Әйгерім сандықты ашып, бізге тәтті әперетін. Мәзбіз...

Абайдың Әйгерімнен туған үшінші баласы Мекеш (Мекәйіл) Абай өлеңдерін шетінен жатқа білетін. Ол біздің ауылға келген сайын Абай өлеңдерін айтып, бізге жазып беріп, үйрететін. Мекеш сонымен бірге әңгімешіл, ертекшіл де еді. Ауылымыз Әйгерім ауылына жақын болғандықтан ба, әйтеуір Мекеш көбінесе біздің ауылда болатын еді. «Әне,

Мекеш келе жатыр» десен, Мұхтар жерден жеті қоян тапқандай қуанушы еді.

— Мекеш аға, Абай ағамның өлеңін айтып берші,— деді бір күні үйге жаңа келген Мекешке Мұхтар жүгіріп барып.

— Не дейді мына Шонқа,— деп, Мекеш қарқылдап күлді.— Талабыңа нұр жаусын, қалқам, айтайын, айтайын. Қайсысын?

— Білмеймін, қалағаныңызды айтыңыз.

— Онда құлақ сал,— деп, Мекеш қоңыр әнге салды:

«Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім,
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім».

— Абай ағам оқымаған ба? — деп, Мұхтар таңданды да: — Мекеш аға, тағы айтыңызшы,— деді.

Өлең айтудан жалыққан Мекеш бар ма, сірә. «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңін әрі жалғай түсті. Оның даусы баяу шықты:

«Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы,
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім?
Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім...»

...Атамның өз балаларының ішіндегі зор үміт ететін, жақсы көретін баласы Қасымбек (Қаске) еді.

Қаске 1886 жылы туған. Сауатын ауылда ашып, атамнан хат таныған. Атам Әуез есті баласы Қаскені Семейге Камали ғазірет (Камеледдин) медресесіне ескіше оқуға берген. Ол 16—17 жасына дейін медреседе оқып ескіше білім алған. Қаске ескіше оқумен бірге орысшаға дайындалып, Камали ғазірет теріс батамды беремін, орысша оқыма дегеніне қарамай, 1903 жылы Семейдің қалалық 5 кластық орыс училищесіне оқуға түскен.

Ұнжырғасы түсіп, Семейден үлкен ой үстінде келе жатқан Қасымбекті атам қарсы алды.

Қаске ашуға булығып, келген бетімен өз ойын ашық айтып салды.

— Ата, сізден тілсйтін бір мақсұтым бар?

— Айта ғой.

— Анау, Камали ғазірет теріс батасын берді.

— Неге?

— Орысша оқимын десем.

— Оған бола ренжіме, Қаске! Құдай бет алдынан жарылқасын, бар, оқы, талабыңа жет!

Қаске Семейдегі бес кластық қалалық орыс училищені жақсы бітіріп, Семейдегі учительдік семинарияға оқуға кірді.

Қаске семинарист. Орысша киім орта бойлы, ат жақты, ақ сұр ашық мінезді Қаскеге жараса қалған. Қаске каникулға ауылға келген сайын Мұхтар екеумізге көп нәрсені әңгімелеп беретін. Оның қолынан көнетоз кітапша бір түспейтін.

Орыс жазушыларының ең алдыңғысы Лев Толстой дегенді бірінші рет Қаскеден естідік. Сол кезде оның қолындағы әлгі кітап Толстойдың «Севастополь туралы әңгімелері» екен. Қаске Мұхтар екеумізге сол кітаптан талай-талай үзінділер оқып берген.

— Ахмет, Мұхтар, Толстойдың мына сөздерін оқыңдаршы.

— Түсінбейміз ғой.

— Түсінбесеңдер, бұл былай: «Менің әңгімелерімдегі барлық күшіммен жаным сүйетін аяулы бейнесін түгел айнытпай түсіруге тырысқан кейіпкерім — ол әрқашан болған, болып отырған және бола беретін тамаша кейіпкер — шындық».

Бір күні Қаске Мұхтар екеуміздің көзімізше Омархан ағама былай дегені бар:

— Омархан аға, Мұхтар, міне, он жасқа келді, Семейге ала кетейін. Өзіммен бірге орысша оқып, білім алсын.

— Ау, Қаске, орыс білімін алуға қызығып, ошақ басынан сенің кеткенің де жетеді ғой, — деді Омархан ағам ренішті кейіп білдіріп. — Менің шын мақсұтым жалғыз бала Мұхтарды 14-ке келгенше арабша оқытып, келін түсіріп, немере сүю. Мына Наймантаймен құда болып, Әйкежанды атастырып қойғанымды өзің білесің. Мені ренжітпе, Мұхтарды әуре қылмай-ақ қой.

Омархан ағамнан беті қайтқан Қаске үлкен үйге Әуез атама келді. Қаске атама жайлап отырып әңгіме шертті. Орыс мәдениетінің озық екенін өзінің түсінігімен айтып берді. Мұхтардың да орысша білім алуына ұлықсат беруін өтінді. Атам Әуез Қаскенің бұл ойын теріс деп білген жоқ. қайта қоштай түсті. Атам өзі жақсы көретін алғашқы немересі Мұхтардың орысша оқып, білім алуына ұлықсат берді. Сөйтіп, Мұхтар 1907 жылы Семейдің 5 кластық қалалық орыс училищесіне түсті.

Омархан Әуезұлы 1909 жылы, Мұхтардың анасы Нұржамал 1912 жылы қайтыс болды. Омарханның шаңырағына ие болып, үй шаруасына басшылық еткен Самарханның

*Мұхтар Әуезовтың (оң жақта) ағасы Қаске (Қасымбек) Әуез-
ұлымен (сол жақта) Семейдегі бес кластық қалалық училище-
де оқып жүрген кезі.*

баласы Разақ. Мұхтардың өмірден таршылық көрмей, бұ-
ла боп өсуіне Разақ себеп болған.

Мен болсам Мұхтардан екі жыл кейін 1909 жылы Қас-
кенің күшімен жаңа Семейдегі екі кластық орыс-қырғыз
училищесіне оқуға түстім, пансионда жаттым. Қаске мен
Мұхтар үлкен Семейде бір үйде тұрды. Мен болсам жаңа
Семейде болдым. Сенбі күні болды дегенше менің екі көзім

Ертістің арғы жағында болады. Қаске мен Мұхтарды асыға күтемін. Әсіресе Қаскенің демалыс сайын базардан маған арнап алып келетін қос қызыл алмасын айтсаңызшы. Марқұм Қаске екі алманың бірін маған пансионда жегізіп, екіншісін үнемі үйге барғанда жейсің деуші еді-ау.

Қаске Семейдің учительдік семинариясын 1913 жылы бітірді. Ол Семейдегі учительдік семинарияны бітіргеннен кейін Москваға барып, жоғарғы оқу орнына түсіп, қайтадан дайындалып, аттанғалы тұрғанда, іш сүзек ауруына тап болды, ауру асқынып 1913 жылдың сентябрь айында дүние салды. Мұхтарды орысша оқытып, көзін ашқан, үлкен адам болуға себепші болған Қаске. Біз аяулы аға Қаске алдында көп-көп борыштармыз.

Мұхтар Қасымбекті еске алып, былай дегені бар.

«Әуелі ағайдан, одан кейін молдадан алған сабағымыз бізді шағатай ақындарының кітаптарымен таныстырса да, ақыры қаладағы бір имамның схоластикалық медресесіне апарып, тіремей қоймады. Бірақ қала имамы Камеледдиннің «құрметті» медресесінен орыс мектебіне ауыстырған Қасымбек ағайдың атай күтпеген батыл қадамы менің одан әрі тәлім-тәрбие, білім алуыма игі әсерін тигізді.

1905 жылы мәдени-ағарту лебінің әсерінен менің ағайым нәрлі білімді орыс мектебінен іздеді және әкейдің қатал да қайсар қарсыласуына қарамастан, мені өзімен бірге қалаға ала кетті. Өзі сабақ беріп, орысша оқыта бастады және бес кластық қалалық училищеге түсірді. Менің әкем Омархан 1909 жылы қайтыс болғаннан кейін, Қасымбек ағай мені түгелдей өзінің қамқорлығына алды. Біз екеуміз де Шыңғыс болысының қаржысымен оқыдық...»

Бөрлі. Кең жайлау. Жазғытұрым қандай тамаша десеңізші, әсіресе айлы кеші тым әсерлі. Ауыл жастары көбінесе ақ сүйек ойнап, көңіл көтереді. Біз Біләл, Мұхтар үшеуміз сол думанды кештің бел ортасында жүретінбіз.

Бөрлінің күзі де өз сәнімен бірге қыраулана қуаныш ала келеді. Елдің ойыны алты бақан. Қыраулы күзде қой күзеткен қыз-келіншек алты бақан теуіп, құйқылжыта салған әні алыстан құлаққа келеді.

Кешқұрым Бөрлінің белінде құрылған алты бақанды кезек тепкен қыз-келіншектің даусы естілді дегенше Мұхтар, Біләл үшеумізге әлек кіреді. Балақты тізеге дейін түріп алып, қырдан қыр, белден бел асып, алты бақанға жеткенше жүгіретінбіз. Жарыса жүгіріп, алты бақан құрылған жерге жетпей тынбайтынбыз. Алты бақан көбінесе Әйгерім апамның ауылында құрылушы еді. Сондағы алты бақанның

иесі Абайдың қызы Қенже болатын. Өзі де әнді сылқылдата салушы еді. Қенже әнін естіген Мұхтардың жаны тағат таппай, сол алты бақан ойыны ғана емес, ән әуені жанымызды тербеп, билеп алатын.

АЛҒАШҚЫ САБАҚ

Октябрь айы. Аспанды ертелі-кеш қою бұлт қаптайды. Ауық-ауық ескен жел шығыстан соғады азынай. Қиіз үйлі ауыл қыстауға ерте барсам жайылымды тез жеп қоямын деп, Аяққарағанда отыр.

— Айналайын құлыным,— дейді екі сөзінің бірінде кәрі апам.— Қыстауға көшіп-қонған соң оқи бастайсыңдар. Оқу оқып молда боласыңдар.

Манадан бері ақжарқын отырған Мұхтар табан астында томсырая қалды. Оның әлдебір нәрсені жаны жақтырмағаны мәп-мәлім.

— Ау Шоңқа, неменеге торсия қалдың,— деп, Біләл екеуміз екі жақтан оны түрте бастаймыз. Әбден мазаладық. Бар болғаны:

— И-и, қойыңдаршы! — дейді Мұхтар.

— Неге өкпеледің, айт? — деп, Біләл қояр емес оны тықсырып.

— Айтпаймын, өлсең де...

— Айт.

— Айта ғой, жаным,— деді кәрі апам оның қас-қабағына қарап.— Орынсыз, жөнсіз қиқарлығың жарамайды. Айт, айта ғой!

— Айтсам ба, мен оқымаймын.

— Неге, Шоңқа? — дедім мен.

Сол сәтте есікті ашып, үйге атам мен Омархан енді.

— Мұхтар не дейді, кемпір-ау? — деп таңдана сұрады атам.

— Оқымаймын дей ме? — деп, Омархан ағам да сұрады

— Қойыңдаршы қуғыштамай. Есітіндер ғой,— деді кәрі апам.— Баланы жасытасыңдар.

— Айттым ғой, бұл жасықтан түк шықпайды, ата,— деді Омархан ағам жайғаса отыра беріп.

Мұхтар сұрланып алған. Кірігінде жас бар. Булығып тұр. Сәл-ақ жылау алдында. Бірде ол маған тесіле қарап:

— Сен-ақ оқи ғой,— дегені бар тістеніп.

— Оқимын.

— Мен оқымаймын да. Басыма сәлде орап, молда болмаймын.

Атам Мұхтарды кең құшағына алып, құшырлана маңдайынан иіскеп, сылқылдап күліп жатыр.

— Осы да жасық па? — деп, кәрі апам бір көтеріліп қойды. — Айналайын Мұхтарым, пәллі.

— Сауатыңды аш, қалқам, молда болмай-ақ қой, — деді атам. — Енді қожа-молдалық бізден өтіп, саған жетпей-ақ қойсын.

— Қашан оқимыз, ата, қашан? — деп шулап қоя бердік.

— Сәрсенбінің сәтіне, ертең.

Таң атты. Мұнарланып күн шықты. Көптен аңсаған күн де келіп жетті. Үлкен үйде алғашқы сабақ басталды.

Қараша үйдің оң жағы. Күнбатысқа бет беріп тізерлеп Біләл, Мұхтар үшеуміз отырмыз. Атам қасымызға келіп, тізерлеп отыра берді де, қолымызға бір-бір ши ұстатты. Әлгі ши басында жұқа шай қағазы ілулі. Қағаз бетінде бір белгілер, нұсқалар бар.

— Мынау қағаз бетіндегі таңба хәріп болады, — деді атам үшеумізге алма-кезек қарап. — Тыңдаңдар, оқимын: әліл-би-ти...

Таңның атысы, күннің батысы үлкен үйден шықпаймыз. Түсініксіз әлгі әріптерді жаттаймыз да отырамыз. Кей күндері ми айналып, бас қатады. Зерігеміз. Бірақ тырп етуге шама жоқ. Атамның мінезі қатал. Тырп еткізбейді. Оның үстіне күнге кешқұрым арнайы сыннан өтеміз. Кешке асты ішіп болғаннан соң атам мен Омархан ағама күні бойы жаттап оқығандарды жатқа айтып береміз. Содан сүрінбей, мүдірмей өтсек озғанымыз. Әлгі үшеуміздің тілегіміз де, мақсатымыз да сол жолда.

Сол күз, қыстан апрель айына дейінгі өміріміз сол күйде өтті. Ескіше 26 әріпті зорға-зорға түгел таныдық.

Жаз шықты. Енді атам бізді үлкен үйге ертелі-кеш қамамай, еркімізге ойынға жіберді. Содан шық түсіп, күз болғанша оқу бетін көргеніміз жоқ. Асыр салып, кең далада өз білгенімізді істеп жүрдік.

Алты жастан асып барамыз. Ауыл қыстауда. Әріпті түгел білген үшеуміз иманшартқа — әліппеге түстік.

Мұнымызға әсіресе атамыз қуанышты-ақ.

— Қасымбегім сабаққа зерек еді, мына балаларым да қалыспайды, — деп, атам қуанып отыратын.

Әліппені оқуға келгенде бұрын қатар келе жатқан үшеуміз күнделікті сабақты оқу, жаттауға келгенде дара-лана бастадық. Алға Мұхтар шықты. Ол иманшартты бес-алты айда бітіріп, Аптиек Шарипке түсті.

ТОЛҒАНЫСТА

Жеті жасқа толдық. Ел бауырда. Күзге салым кез. Біздің ауыл болса Бөрлі жанында отыр. Өткен күні ғана Әйгерім апамның ауылынан оралған атамның қабағы қатулы, ренжулі. Толғаныс үстінде, «уһ» десе қайғы мен жалын атады лапылдап.

Атам ауылға келген бетінде бізді жиып алды, тез-тез тапсырма берді. Байқаймыз: көңілі әлденеге алаң. Тағаты жоқ. Сабақ оқытуға келгенде өте қатал кісінің мұнша жұмсақ бола қалғанына бір жағы іштей сүйсініп, бір жағы әлдебір өзіміз бейхабар нәрсеге алаң болып отырмыз.

— Шырақтарым, күндегі әдеттеріңше оқып, сабақтарыңа жақсы дайындала беріңдер,— деді атам. Көзінен еріксіз жас саулады. Тыя алмады.— Абай әл үстінде жатыр. Соған барайын мен.

Атам сонау Қарақұдықтан шыққан қарадан көз алмай тұр. Кемсеңдейді.

— Ау, Дінәсіл,— деді атам тағат таппай.— Атымды алдыршы. Өне бір келе жатқан аттылының жүрісі жайсыз ғой. Шауып келе ме, қалай өзі?!

— Абайдан айрылдық,— деп әлгі аттылы кісі аңырап келді ауылға.

Жайсыз хабарды естіген атам мезгілсіз келген ажалға лағнет айтып, босағаға құлады... Орнынан тұра алмады. Ауыл-ел күңіренді. Біз осыдан аз-ақ бұрын жаттаған Абайдың мына өлеңін еске алдық:

«Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, ғадауатпен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?»

Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма?
Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
Асау жүрек аяғын шалыс басқан,
Жерін тауып, артқыға сөз болмай ма?»

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!..»

Абай өлді. Ел күңіреніп, сары дала, Шыңғыс қара жамылып, найқалды. Ақынның өлімі, атамның толғанысы Мұхтарға ой тастады. Оны бала Мұхтардың сол кездегі отты көзінен көрдім.

ТАЙҒА МІНДІК

Көктем болды дегенше кәрі апам сегіз-тоғыз жастағы Мұхтардың қыр соңынан қалмайды. Көзден таса етпейді. Өйткені кәрі апам Мұхтардың тай, асау үйретуді о бастан жақсы көретінін біледі.

Кіші бесін болатын. Кәрі апам басын жастыққа қойып, ұйқыға кеткенде, атама жетіп бардық. Атамнан рұқсат алып, жылқы өрісіне тай үйретуге тартып отырдық.

— Ау, Омархан, Мұхтарға абай бол,— деп ұйқысырап сөйлеген кәрі апам ұйқыдан оянып кетті.

— Мұхтар қайда, Қожеке?

— Жүрген шығар. Жаңа ғана үшеуі осы жерде жүрген еді ғой.

— Ау, Омархан, балалар қайда, көрдің бе?

— Білмедім.

— Е, білдім,— деді кәрі апам.— Білмедімге салып, өзін рұқсат беріп жіберген екенсің ғой, Қожеке. Ұрынбаса жарар.

Кәрі апам Омарханды шақырды. «Сен бүйтіп отырма,— деді.— Анау атқа мін де, Мұхтарды тауып алып кел». Омархан ағам желе жортып, жылқы өрісіне кетті.

Қсқ алқапты сай. Ауылдан арнайы іздеп шыққан адам терең сайдың үстінен дәл шықпаса таба алмайды. Бұл жылқышының тапқан амалы.

Күн бесіндікке таянғанда біз де терең сайға құлдилап келіп түстік. Жылқышы сол сәтте ұзын құрығын алып, алаяқ тайға салды. Әлгі жылқышы бұғалық тайға әбден түскенше, еркін жіберіп алды да, тартып қалды. Асау тай жығылып түсті. Со сәтте біз де жетіп, тайдың құлағынан бас салып, ноқталадық.

— Алаяқ қажырлы екен,— деді жылқышы,— кім мінеді, кәне?

Қажырлы деген сөзден тайсалып, іркіліп қалдық.

— Мен мінемін,— деді Мұхтар.

— Абайла! — деп, жылқышы Мұхтарды тайға мінгізіп жіберді. Жүген-құрық тимеген асауға бала Мұхтар шап ете түскенде, асау осыра мөңки жөнелді. Тай арқан бойы тулап жүріп, кейде кілт бұрылады, Мұхтар жалдан мықтап ұстап, ауып барып, қайта түзеледі. Жылқышы ұзын арқанның бір шетін ұстап тұр.

— Айдалы, тіс қаққан екен,— деп бағып тұрмыз алыстан.— Тақымыңды қыса түс.

Мұхтар тақымын қысса, алаяқ тай қоянша зытады, жалт

береді. Тай әбден алқынды. Мұны байқаған жылқышы, арқанды қиып жіберді. Бірде асау құйғытып ала жөнеліп, тұра қалып мөңкігенде Мұхтар ұшып кетті. Шылбырды жібермеді. Орнынан тұра салып, тайға қайта жабысты, мінді.

— Мынау өлгелі жүр ме,— деп, сол сәтте Омархан ағам да дөңнен қылт ете қалды.

Ашуға булығып, ұят тұла бойын кернеген Мұхтар асауға қамшы басты.

Тай шаршап, әбден болдырды да, көнігіп кетті. Мұхтар да жайланып, бұрынғыдай емес, жайғаса отырып, бізге алғашқы қорқынышын сездірмеуге тырысып, өзінің үйреншікті өлеңін айтты.

«Тайға міндік,
Тойға шаптық,
Жақсы киім киініп...
Жазу жаздық,
Хат таныдық,
Болдық азат молдадан;
Шала оқудан,
Не жарыдық,
Қалғаннан соң күр надан»,—

деп әндетіп ала жөнелді.

— Ау-ау, кәне, жүріндер, бүлдірген теруге кеттік,— дег айқайлады ол.

Біз де жорта жөнелдік. Омархан ағам да бізге ілесе беріп:

— Қап, мына тентектерді-ай,— деді.— Қайтыңдар!

— Омархан аға,— дедік біз.— Кәрі апама айта сал, біз атамның рұқсатымен бүлдірген теруге кеттік...

...Мұхтардың жас кезіндегі жақсы көріп, құмарта ойнайтын ойындарының бірі әйзік болатын.

Әйзік — асық ойыны. Алдымен әрқайсымыз екі-үш кеңей тігіп, сақамызды иіреміз. Кімдікі бұрын алшы тұрса, сол бала 20—30 қадам қашықтықтан әлгі кеңейді дәлдеп атады. Сақа кеңейге тиіп, алшы тұрса, кеңейді түгел жинап аламыз. Егер сақамыз бүге түссе, сақа тиген кеңей шіге түссе, сол кеңейді ғана аламыз. Кейде керісінше, сақа шіге түсіп, кеңейдің бүге түсуі шарт. Ал сақа тәйке түссе, ештеңе де жоқ, күр алақан қаламыз.

Ойынның екінші жағы әдетте қызықтылау болады. Сақаны қайта атқанда кімнің сақасы қашық түссе соныкі болады. Мұнда ол бала қалай атса да, өзінің еркінде. Сақаны сілтеп, шиыра, шертіп ұрамын десе де болады.

— Аяғыңды жылжытпа.

— Шынтағыңды жерге тіреме, ау Мұхтар.

— Тигізген жоқпын.

— Күйсін Шоңқа, күйсін!

Со сәтте Мұхтар қызарандап, жыламсырап тұра береді.

Егес-талас кезінде мүлт кетсең болмайды. Ойын тәртібін бұзсаң, ойын қатарынан шығып қаласың.

Осындай қызық ойын ымырт жабылғанша бір толастамайды. Бұл ойын ауыл балаларының ішінде Мұхтар екеуімізге қиын тиеді. Себебі шиырып ата алмаймыз. Ойын тәртібін көп бұзамыз. Ал епті, сақ балалар ғана ышқырларын кенейге сығай толтырып, үйіне қайтатын жайрандап.

Мұхтар кейде әйзік ойынында асықтан ұтылып қалса, «кәрі апам айтамын» деп дау салатын, жылайтын да. Мұхтар асықтан ұтылған күні Біләл екеуіміз кәрі апамның жанына жолай алмаймыз.

— Мұхтардың асығын қайтарып беріңдер,— дейді бізге кәрі апам.

Біз асықты Мұхтарға түгел беретінбіз. Бірақ Мұхтар әлгі өзі ұтылған асықты алмайды, ол тек қана өзімен теңдес балалардан ұтылғанына шыдай алмай, намысы келіп жылайтын.

АНА ҚӨҢІЛІ БАЛАДА

Қыс күнінің түні ұзақ. Сарғайып таң атқанша дөңбекшімеу үшін қызыл іңірден түрлі ойын бастайтынбыз.

Ас-су ішіп болған соң ойынды көбінесе кәрі апамның төсегінің жанында ойнаймыз. Мұны кәрі апам үнемі ұнатып отыратын. Өзі де қызыға қарайтын. Кейде: «Сен, Ахмет, Мұхтарға қиянат жасадың, бұлай болмайды»,— деп, Мұхтар ұтылып бара жатса, араласа кететін. Көбіне бұл үйде ойнауымызға Мұхтардың анасы Нұржамал ерік бере бермейтін еді.

— Бірдеңені бүлдіресіңдер, қиратасыңдар, ойнамаңдар,— деп шыға келетін Нұржамал.

— Қойшы, Нұржамал, ойнай берсін,— деп, кәрі апам араға түсетін.

— Айналайындар,— дейді Нұржамал,— әлгі құс бау қағуды ойнамасаңдар болғаны.

Нұржамал үйіндегі ойын қызық болмайтын. Өйткені ол біздің еркін ойнауымызға мүмкіндік бермейтін.

Омархан ағамның екінші үйі — Мәдинаның үйіне жиналып алып ойнаған ойынымыз тамаша болатын. Мәдинаның үйінде бойымызды еркін жазып, қызыққа бататынбыз.

Ойынға мейіріміз қанып, ертеңіне сілелеп ұйықтайтын едік.

Мәдина жібек мінезді кісі еді. «Тәйт» деп бетімізді қайтарған жан емес. Сол үшін ойынымыз Мәдинаның үйіне барғанда еркіндей түсуші еді.

Құс бау қағу ойының көбінесе жеті немесе тоғыз ешкі асығымен ойнаймыз. Қолға барлық кенейді алып, көтеріп жіберіп, қолдың арқасына асықты тоқтатамыз. Асықты қайта көтеріп, жерге түсірмей қағып аламыз. Сол қаржуға ептілік, шапшаңдық, жылдамдық керек. Бұл ойынның да ережесі қатаң. Сақтанбасаң, мүлт жіберсең — ұтыласың. Әсіресе құс бау қағуда соңғы рет қол сыртына түскен асықтың төбесінен шүйіліп, түгел ұстап алу шарт. Жерге біреуі түссе болмайды.

Алақанымыздағы асықты санаймыз да, бірін жоғары көтеріп жіберіп, жерде шашылып жатқан асықты басқасына тигізбей, оң қолмен бір-бірлеп жинап алып, ұшып келе жатқан асықты тосып аламыз. Асық ойнау кезек-кезек келіп отырады. Осы құс бау қағу ойыны басталса болды, Мұхтар күлім қағатын. Өйткені ол қаржуға келгенде жүйрік. Бұл мына оңтүстік жақта ойналатын шекемтас ойынына көбірек ұқсайды.

Мұхтар тоғыз асықтың көбін қолының сыртына түсіріп, қайта қаржуда мүлт жібермейтін. Ойын шарты бойынша ойналып отырған асықтың жармысынан көбін қаржып алса болғаны, екінші асықты аспанға атып, жердегі асықты жинап алмайды. Мұхтар бір қаржуда үнемі асықтың бесалтауын қол сыртына түсіріп, қайта қаржып алып, ұтып отырушы еді.

Үлкен үйде алаң болған кәрі апам балалар құс бау қағу ойнап жатыр десе, жүгіріп келетін. Кәрі апам Мұхтардың ұтқанын мәртебе көретін. Ал басқа ойын басталса, Мұхтардың ұтылатынын білетін кәрі апам: «Мына біздің Мұхтарды ренжітпеңдер»,— деп үйден тез шығып кететін.

Міне, Мұхтар жас кезінде осындай атамның, кәрі апамның қамқорлығында, құшағында болған балғын жас еді.

СЫБАННЫҢ МОЛАСЫНДА

Есейе келе әңгіме тыңдап, өлең жаттап, оны жазып алуға құмарттық. Сан қилы оқиғаларды, ауыртпалықты басынан кешкен, жаугершілікті, өмірдің ащысы мен тұщысын бастан кешкен, өзі батыр қария кісілерді ауылға келсе екен дейтінбіз. Әсіресе Абай тұсындағы ертекші, әңгімешіл

Баймағанбет қарияның әрбір сөзін, әңгімесін сүйсіне тыңдап, ұғынып алушы едік.

Ауылымыз Бөрлінің сыртында. 1905 жылы Бөкеншідегі үлкен Жүністің ауылға келген орайы болды. Қапсағай денелі келген осы кісі батыр болған, ер жігіт болған. Жалғыз өзі жорыққа аттанып, талай-талай ерлік істеген кісі екен деп естуші едік.

Август айы. Сабакқа жүретін уақытымыз жақындағанда үлкен Жүніс атама сәлем беремін деп ауылға келіп қонды.

Кешкілік. Үлкен Жүністі көрсек, өз аузынан басынан кешкен ерліктерін есітсек деп қуандық.

— Уа, Жүке,— деді атам,— көпті көрген басың бар. Көрген-білгенінді, бастан кешкен оқиғаларың туралы бір әңгіме айтып бер мына балаларға.

— Қәдеге жараса айтайын. Бір жорықтан қалжырап қайттым. Күн кеш. Айдала. Ақ жауын сабалап жауып тұр. Иә, үргін де сүргіншілік, жаугершілік өмірдің оңған жері бар ма? Сөйтіп келе жатқанымда бір молаға кез болдым. Қуанып кеттім, өйткені «түнде жүрсең — молаға қон» деген сөз бар емес пе?

Көзге түртсе көргісіз қараңғы. Шошақ молаға келдім. Паналасам болды. Атымды қаңтарып, шылбырын беліме байлап, моланың есігінен ептеп кіріп, отыра, кеттім. Төр жағында не барында ісім жоқ. Қолымдағы тобылғы қамшыны маңдайыма тірей отырғаным сол еді, көзім ілігіп кетті. Атым басын шұлғып қалғанда оянып кеттім. Сол сәтте моланың ішінен бір нәрсе тырс етті де, әлдебір нәрсе ырсия қалды. Қарасам сойдақ-сойдақ тіс тәрізді. Тағы жым-жырт. Отыра бердім. Тағы тырс етті. Төр жаққа жалт қарасам, тағы да тіс. Содан үшінші тырс етті де, әлгі аксиган нәрсе бұрыла бергенімде бас салды. Атып тұрдым. Сытыла беріп, атқа қарғып міндім. Со сәтте әлгі пәле атқа, арқама жабысты. Үріккен ат бет алды шауып келеді. Есімнің шыққаны сонша, бар болғаны сапыны суырып, жота жағымды қамшылай беріппін.

— Уа, Жүніс, өлтіремісің? — дегені бірден.

Тани кеттім. Бұл белгілі жалаңаш ұры Төбет еді. Төбет скеуміз әлгі молаға қайтып келдік.

Иығым ашып барады. Қарасам әлгі сапыны суырып, арымдағы пәлені ұрамын деп, өз иығымды тілгілей беріппін.

Міне, осылай бір ерлік жасап, қорыққаным-ай. Мұның сыры мынадай екен. Оны Төбет айтты. Төбет күніге кешқұрым осы молаға келіп отырады скен. Жалғыз-жарым адам мола паналаса сіріңке жағып, дереу өшіреді екен де,

аузына салып үрлей қояды екен. Сонда әлгі сірінкенің шоғы адам тісін сойдақ-сойдақ етіп, ырситып көрсетеді екен.

Міне, Мұхтардың «Сыбанның моласында» деген әңгімесі осы әңгімеден туған еді. Әңгімедегі жортар Жүніс дегені мына бізге әңгіме айтып берген үлкен Жүніс. Қаракерейлік жалаңаш ұры Төбет те өмірде болған адам.

МЕЙІРІМДІ МЕКТЕП

Танертенгілік. Қасымбек Мұхтарды Семейдегі 5 клас-тық қалалық училищеге жетектеп алып келеді. Қаске ауық-ауық сөйлеп те қояды.

— Ғылымның қамалы әрқашан берік, оны жеңіп игеріп алу үшін әр кезде талап, қайрат керек. Мұхтаржан, жақсы оқығайсың,— дейді ол.

Мұхтарда үн жоқ. Ойланып келеді ол. Кейде орыс балаларымен бірге оқуға жүрексінеді де. Мұны ойлап көзіне жас келейін десе, атасының Абайдың нақыл сөзі деп айтқан мына бір ескертпе сөздері ойына түсе кетеді:

«Білім-ғылым үйренбекке, талап қылушыларға әуелі білмек керек... Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға тезірек мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды. Екінші, ғылымды үйренгенде ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек... Үшінші, әрбір хақиқатқа тырысып, ижтиһатыңмен көзін жетсе, соны тұт, өлсең айрылма!..»

Қаске анадайда Даниал Кәкітайұлының кетіп бара жатқанын көріп қалып:

— А, а, оу Даку! — деген дауыс Мұхтардың ойын бөліп жіберді.

— Не, Қаске?

— Қайда барасың?

— Оқуға.

— Қайдағы?

— Қаладағы. Орыс-қазақ мектебіне. Аға, мына Мұхтар да оқуға бара жатыр ма?

— Иә, бірге оқисыңдар.

Күйдірілген кірпіштен салынған жалпақ үй анаайдан көз тартады. Бұл қалалық орыс-қазақ мектебі. Бүгін бұл мектеп қазақ балаларын да жатырқамай құшақ жайып қарсы алып тұр мейірленіп. Мына келе жатқан Қаскелерді мектеп алдында егде тартқан екі кісі жылы шыраймен қарсы алды.

— Қош, келіпсіздер,— деді әлгінің біреуі осы мектеп оқушысы Қаскенің сәлемін күтпей-ақ.

— Сәлем, Игнат Иванович,— деді Қаске.

— Қел, келіңіз, қайырлы қадам болсын!

— Мына оқытушыларың,— деді Қаске әлгілерді таныстырып.— Мынау болса Белослюдов. Өзі суретші, сызу пәнінің мұғалімі. Мына кісі болса Малахов Игнатий Иванович. Семейдегі бастауыш мектептердің инспекторы.

Бұлар әңгіме үстінде қақпаға таяна бергенде, «Қаске» деген дауыс ту сыртынан естілді. Жалт қараса, Баянауылдан Ахметолла Барлыбаев келеді екен.

— Ел-жамағатың аман ба? — деді ол, жылы шыраймен сәлемдескеннен кейін.

— Тегіс аман. Өзіңізден сұрасақ? Ә, сізде де бала бар екен ғой оқытатын.

— Жоқ, бұл әлгі өзіміздің елдегі ағайын Саматтың баласы Хұсаин, ағасын білесің, Омбыда оқитын Мұхтар Саматов қой. Маған осы інісін училищеге алып барып тапсыр деп тағайындаған еді. Ал сенің мынауың кім?

— Мұхтар, ағамның баласы.

— Ә, дұрыс, әлгі Әуке ағамның немересі Мұхтар осы ма? Жігіт болып қалыпты ғой. Балалар, тек жақсы оқыңдар,— деп Ахметолла Барлыбаев Хұсаинды училищеге тапсырған соң кері қайтты.

Алғашқы қоңырау. Бойын қуаныш пен шаттық кернеген қара домалақ қазақ балалары мектепке, класқа еркін еніп барады.

Арадан айлар, жылдар өтті. Түсінігі о бастан кең Мұхтар кластас балаларының ішінен дараланып оқшау шықты. Мұхтар үнемі байсалды, тәртіпті әрі ұстамды. Сол үшін болса керек, үнемі сабақты жақсы оқыды. Бала Мұхтардың бойында тағы бір ерекшелігі бар. Ол — жаңалыққа құмарта, қызыға қарайтындығы, орыс балаларының жүріс-тұрысына зер салып, үлгі ала қояды.

Қазақ балаларын орыс әдебиеті баурап алды. Ендігі жерде сабақтан тыс орыс пәнінің мұғалімінің көмегімен әдебиетпен жете таныса бастадық. Енді Мұхтар бұрын тек атасынан ғана естіген Толстой, Пушкин, Лермонтов, Салтыков-Щедрин, Крыловтардың кітаптарын алдына жайып қойып, өзі оқитын дәрежеге жетті. Класс бойынша И. С. Тургеневтің «Түс», «Сағат», Л. Н. Толстойдың «Бүркіт», «Акула» әңгімелері мен «Ғалым бала» мысалдарын қызыға оқитын. Мәселен, И. С. Тургеневтің 1876 жылы жазған «Түс» әңгімесі 18 бөлімнен тұрады. Мұғалім бұл әңгіме-

нің әрбір бөлімін әр балаға бөліп беретін. Ертеңіне түсінігімізді міндетті түрде сұрап тұратын.

Әлі есімде, Мұхтардың үлесіне «Түс» әңгімесінің 16-шы тарауы түсті. Арадан бір күн өткен соң Мұхтар әлгі әңгімені класта, мұғалім алдында әңгімелеп берді. Мұхтар орыс тілінде жатық сөйлейтін. Орыс тілінде жатық, сенімді сөйлейтініне оқытушы да дән риза болған еді.

— Міне, Мұхтар Әуезовичтей оқып, түсініңдер,— дегені бар.

Мұхтар С. П. Аксаковтың «Орынбордағы мылтықшы-аңшының жазбалары» әңгімелерін сүйіп оқитын, қолынан тастамайтын. Мұхтар бір күні бізге Аксаковтың «Тазы ит» әңгімесін қазақша сөзбе-сөз аударып, айтып бергені бар.

Ауылда алғаш эстетикалық талғамын оятқан Мұхтар енді көп оқиды, көп ізденеді, көп тоқиды. Бұл кезде Семей оқытушылар семинариясында орыс тілі мен әдебиетінен сабақ беретін оқытушы Василий Иванович Попов Мұхтардың өмірге, орыс әдебиетіне жігерлі талаппен араласуына көп көмек берді. Семей дәуірінде Мұхтардың оқығаны да, көкірегіне тоқығаны да ұшан-теңіз.

Василий Иванович Попов Мұхтардың білімпаздық жолындағы ұстазы. Василий Иванович сол кезде-ақ бала Мұхтардың әр алуан өнер саласына алғыр қабілетінің бар екенін байқаған.

«1916 жылдың августында мен Семейдегі мұғалімдер семинариясына орыс тілі мен әдебиеттен сабақ беретін оқытушы болып келдім,— дейді Василий Иванович Попов.— Мұхтар ол уақытта семинарияның бірінші курсына оқитын. Әлі есімде: үлкен класс бөлмесі, үш қатар қойылған парта. Оң жақтан санағанда ортадағы қатардың алдыңғы қатарында он сегіз жасар шамасындағы бойшаң, әрі сұлу қазақ жігіті отырған-ды. Сыртынан қарағанда ерекше ұқыпты кінген, өзіне жарасымды қою кара шашы бар, бет бейнесі сәл сарғыштау келген, қалың ерінді, қыр мұрынды, ойлы кара көзді және биік мандайлы бұл жігіт — Мұхтар Әуезов еді. Ол әрқашан байсалды, әдепті, мінезінің ұстамдылығымен оқытушылары алдында да, жолдастары алдында да қадірлі саналатын, тіпті өз класында ерекше көзге түсетін, бір курстағы оқушылар арасында аса беделді болатын. Орыс тілін өте жақсы игергені үстіне, сол тілдің жай-жапсары жайындағы білімінің кеңдігіне бізді таң қалдыратын еді».

ТАҒЫ ДА АУЫЛДА

1907 жыл. Қақаған қыс. Аралтөбе қыстауындағы Әйгерім апам ұстаған Самарбай молданың хұзырынан босап, үйде жүрмін. Атам мен кәрі апамның ертелі-кеш ойлағаны, екі сөзінің бірі Мұхтар. Әсіресе атамның әзірлігі күшті. Қыс айының басынан бері қос атты жолға жараулы болсын деп тұяғын қимылдатпай, жемдетіп бақтыруда. Кәрі апамның да сақтаған жал-жаясы, қазы-қартасы және бар немересіне.

Ескіше 16 декабрь. Атам мен кәрі апам Омарханға келді.

— Ау Омархан, үйдемісің. Разақ қайда?

— Үйде.

— Қаске мен Мұхтардың оқудан босайтын күні келіп қалды. Ауылды сағынған шығар шырақтарым. Міне, ат дайын, Разақты жөнелтсең.

— Жарайды, ата. Бүгін жүрсін бе?

— Иә, бүгін жүргені мақұл. Бүрсігүні олар оқудан босасымен тез алып қайтқаны мақұл ғой. Әрі аттар да Семейге бір күн ерте барып, тыныққаны мақұл.

Атам мен кәрі апам Мұхтарым жаурап қалмасын деп шананы өздері әзірлеп жүр. Ең алдымен шана ішіне бөстек салып, айналасына киіз тұтты. Кісін деп сеңсең тымақ пен тон берді Разаққа. Ал сапарың сәтті болсын деп, жолға шығарып салды.

18 декабрь. Атам түс қайтқаннан бері үй алдындағы Құлтөбе басына ауық-ауық өзі шығып, Семей жаққа ұзақ қарайды. Бірақ ештеңе көзге ілінбейді. Ақ ұлпа қар көмкерген дала жатыр керіліп.

— Ау, Ахмет, ау Біләл! Тамның төбесіне шығып қараңдаршы,— дейді кәрі апам да,— қара көріне ме?

Жараулы ат жеккен шана сырғып келеді. Мұхтар жаңжағына жалтақтай қарап, шанадан қарғып түсіп, жүгіріп кеткісі кеп келе жатыр. Иә, алда сағынған дала, жолды күтіп сарғайған ата мен ана, ақ шашты қариялар тағы бар. Күшікбай кезеңіне келіп қалды олар.

— Разақ аға,— деді Қаске.— Кеше Күшікбайдың бауыры бұрқырап тұр ма еді?

— Айта көрме, қалқам, қаһарына мініп, жаяу боран болып жатыр еді.

— Қаске аға,— деді бірде Мұхтар.— Осы Күшікбай кезеңі деп неліктен атанған?

— Ол былай,— деп, Қаске әңгімесін бастады,— бұл таудың сілемін Арқалық деп атайды. Мына оң жақтағы биік-

тіктегі оба сияқты тас мола Күшікбай деген кісінің моласы. Ол кезінде батыр болған кісі екен. Ел қорғап, жауға жалғыз шапқан адам болған. Өз мекені осы, мынау ой болған екен. Жасы ұлғайған кезде Күшікбай ауырып, әл үстінде жатады. Сол сәтте дұшпандары мұның жүре алмайтынын білген соң, жасақтанып келіп, ауылын шауып, малын айдап кетеді. Жауға қарсы тұрарлық адам шықпайды. Сонда әл үстінде жатқан Күшікбай белдеудегі атына мініп, қару-жарағын асынып, жау соңына түскен екен. Осыдан 12—13 шақырым жерде Қанай деген жерде жауды қуып жетіп, ұрыс жасап, жауын жеңіп, қолды болған малдарды айдап кері қайтқан екен. Мына ойдағы үйіне жете алмай, мола тұрған төбе басында ат үстінде найзаға сүйеніп, қаза болған, жан тапсырған екен. Міне, ағайындары батыр Күшікбайды сол жерге жерлеген. Содан былай қарай бұрынғы Арқалық кезеңі Күшікбай кезеңі деп аталған. Көрдің бе, анау ойдағы қыстау сол Күшікбайдың қыстауы. Қазір ол қыстауда Қаптағай апам отыр ғой. Оған қайтарда кіріп амандасамыз. Қазір барсақ кешігіп қаламыз, бөгелеміз, атам мен кәрі апамды зарықтырып қоярмыз.

— Сонда Қаптағай апам кім?

— Қаптағай апа дегеніміз атаммен бірге туған, әпкесі, шын аты — Бибіхан. Күшікбай сол Бибіхан апамның күйеуі Қаптағайдың әкесі болған.

Әңгіме осы жерге келгенде шана кезеңге өрлей шығып келеді екен. Манадан бері сырғып келе жатқан шана теңселе бастады. Күшікбай кезеңі. Дүние астан-кестен. Азынаған боран, жел ұлиды. Ышқына кеп соғады долданып. Ұлапа қар ұйтқи соғып, аттарды да кібіртіктеп жүргізбей келеді.

Шана өр басына әрең шығып, кең жазыққа сырғып түсті. Ауа райы күлімдеп, өзгеріп сала берді. Ыз еткен жел де жоқ. Сақылдаған аяз да, құтырынған боран да жоқ. Дала тып-тыныш. Кешқұрым. Жолаушылар Итжонға ілікті.

— Шүйінші, ата, кәрі апа, қара көрінді. Мұхтар келеді.

— Қалағандарың болсын, кәне?

— Әне, Итжоннан асты.

Жетпістен асқан атам Күлтөбенің басында дегбірсіздене отыр. Мұхтарларды көрген біз—Ағзам ағам, Біләл үшеуіміз атқа шана қостық. Алдарынан шықпақ болдық.

— Бөгде кісі ме өздері,— дейді атам,— сонша неге жай жүреді. Ау Ағзам, олардың алдарынан шықпай-ақ қойындар. Бөгейсіндер.

— Бармандар, алдандырасындар,— дейді кәрі апам дамыл таппай.

Мен көнбедім. Шанаға қарғып міндім, атқа қамшы бастым.

— Тай-құлындай тебіскен немелер бірін-бірі сағынған ғой, барсын,— деді Омархан ағам мен Нұржамал.

Мұхтар өзін айналдыра ораған киізін тастап, жүресінен отыр шана үстінде. Аяққарағанда оларға қарсы ұшырадық. Мұхтар шанадан қарғып түсті, құшақтай-алды.

— Балалар жетеді енді! — дейді Қаске.— Атам мен кәрі апам күтіп отыр-ау. Кәне, кеттік.

Шана қораның алдына келіп тоқтады. Мұхтар көптен сағынған аяулы жан атасының құшағына молынан енді де кетті. Маңдайынан иіскейді... Кәрі апамның мейірманды жүрегі елжіреп, толғанып жатыр. Сол уақытта әдеп сақтап, құлының құшағына алуға бата алмай тұрған Омархан ағамның көзінде, Нұржамалдың кірпіктерінде қуаныш жа-сы бар еді.

ЭСЕРДІҢ ЭСЕРІ БАР

Мұхтар кешегі кір-қожалақ, пұшық мұрын Шонқа емес, байқаймын, Семейде жарты жыл орыс-қырғыз мектебінде оқығаны оған үлкен әсер еткен. Алдымен сырт көрінісі тартады. Үстіне киген формасы өзіне құйып қойғандай екен. Сонымен бірге Мұхтардың жүріс-тұрысы да өзгерген тәрізді.

Семейден Қаске мен Мұхтардың келгені ауыл-аймаққа тез тарап, дос-жарандар: «Әуке аға, кәрі апа, Мұхтар немерең келіп көңіліңді бір демдедің бе?» — деп, жалпы ыстық сезімдерін білдіріп жатыр. Бірақ ауыл адамдарының пиғылы бәрі бірдей емес. Мұхтардың формалы киімін көрген ел билеген би мен болыс, кейбір қарттар «сұмдық» деп шу ете түсті.

— Сорлы Омархан қожаның жылағанындай бар екен ғой,— дейді кейбіреулер.— Жап-жас баланың бұзылғанын-ай, әттен...

— Бәленің бәрі Әуез шалда,— дейді екіншілері.— Төрінен көрі жақын болып отырып, орысшылын қайтерсің. Жастарды бұзып, ауылды әбден ластап бітер.

Қаске мен Мұхтардың піріміз қожаның дәстүрін бұзып, орысша оқуы «Абайдың теріс әсері» деп білді болыс пен билер жағы.

Ел адамдары «балық басынан шіриді» дегендей, үлкен қожаның бұл қай қылығы, дінді тарату орнына бүкіл То-

бықтыны бұзып құртатын болды, болмайды ол, шыдамаймыз, айтамыз Әуезге, қайтсын райдан деп, кісі салғандар да болған.

— Үлкен қожа, бұл не қылғаның?

Халыққа безерлігі жоқ, қой аузынан шөп алмайтын атам сасып қалды.

— Не қылыппын, не істеппін? Түсіндіріңдерші!

— Балаң мен немереңді орысша оқытып, ел дәстүрін бұздың. Байлауын өзің айт, осы қылығың шарифат жолына жата ма?

Атам әңгіменің байыбына енді түсінді. Жер шұқылап отыр.

— Алла-ай, сақтай гөр! Біз мұны қожекеңнен күткен жоқ едік...

— Айналайын ағайын,— деді атам ойлана сөйлеп.— Біреу болыс, екіншің би, үшіншің бай. Қанша айтқанмен насихатты ешқайсың тыңдамайсың, білемін, мен айтсам бұл күнің, бұл дүниенің бір пұл байқасаң. Абай айтқандай: «...Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты малмен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, арамдық, ақыл, ғылым, білім еш нәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса, құдай тағаланы да паралап алам дейді...» Менде мұның бірі де жоқ. Мен де пендемін. Өлмес жолымды іздесем деймін.

— Абай, Абай деп, Абайды алдыңа саласың да отырасың, қожеке! Дозаққа да алып кетесің бе Абайды.

— Иә, иә,— деп шулап қоя берді көкірегін кір басқан қариялар жағы.— Оған құдай көне қоймас. Өзі ойынша не істейсіз, не істейміз. Тоқетерін айт, қожеке.

— Айтсам, бұл күн күн емес, жатпай-тұрмай орыстың мәдениетін, ғылымын үйрен, сонда айың оңыңнан туады.

— Алдымен үлкен қожа бұзылған екен. Бұл да Абайдың теріс әсері,— деді елдің атқамінерлері.

Ауылымыз Абай ауылымен қысы-жазы жапсарлас, қойы өрісте, ағайын-туыстай араласып кеткенбіз. Сөз жоқ, Мұхтар ес білгелі Абай, Абайдың есті балаларынан үлкен тәрбие алды, үлгі-өнеге алды.

Атам ескіше оқып, хат танып, әріпті жаза бастаған соң, жеті жастарда Мұхтарға, бәрімізге Абай өлеңін, қара сөзін үйрете бастаған. Күн екіндіге таянып қалған кез. Таңертеңнен бері әріпті жаттап отырмыз.

— Балаларым,— деді атам көңілді сөйлеп бірден,— осы жаттап отырғандарыңды келесі күні таңертең маған айтып

бересіндер. Ал қазірден бастап Абайдың қара сөзімен танысасындар. Мұны да күн аралатып, кешқұрым жатқа айтып беріп отырасындар.

— Жарайды.

— Ал, Мұхтар, сен жазып ал,— деп, атай сөйлеп кетті.— «Естілген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар. Әуелі — көкірегі байлаулы, берік болмақ керек. Екінші — сол нәрсені естігенде я көргенде фибрәтлену керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек. Үшінші — сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып, ойланып, көңілге бекіту керек. Төртінші — кеселді ойлардан қашық болу керек...»

Атай бұл сөздердің сырын, мағынасын қайта-қайта түсіндірді. Кейін Біләлға Абайдың 33-ші, маған болса «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды» деп басталатын қара-сөзін берді. Аз-кем бой жазып, демалған соң Абай қара сөзін жаттауға кірістік.

Содан былай қарай атамыз мейірленіп, күн ұзақ бас айналдырған ескіше оқу қала бастады. Енді Пушкин, Крылов, Лермонтов деген жаңа есімдерді естіп, «Жалау», «Ой», «Қанжар», «Татьяна сөзі», «Онегиннің Татьянаға жазған хаты» деген өлеңдер мен «Емен мен шілік», «Піл мен қанден» деген мысалдарды күн-түн демей жатқа айта бастадық.

Қазақ халқының рухани мәдениетінің асыл қазынасының бірі — ауыз әдебиеті екені анық. Атам халық ауыз әдебиетін үйретті. Әсіресе ғашықтық жырлардан үзінділер келтіріп, бізге үлкен шабытпен талай әңгімелеп бергені бар. Міне, атам аузынан «Туған жер» деген халық әнін бірінші рет естігеніміз бар.

«Ата-анам ақ батаңды аттап кеттім,
Тентек ел талқысына тастап кеттім.
Болсам да шұбар жылан іштен шыққан,
Қарғамас деген сенім тастап кеттім.
Қарғама жалғыздыңды-ай!
Туған ел, амандасам жас-кәріңе.
Бірге өскен құрбы-құрдас дос бәріңе,
Жарасқан әзіл-сауық аға-жеңге,
Аласың мені не деп естеріңе!
Туған жер, енді аман бол!»

дейтін.

Атам «Еңлік — Кебек», «Айман — Шолпан» эпостық жырлардан, «Алпамыс», «Қобыланды» жырларындағы батырлар ісінен, «Күн астындағы Күнікей қыз» атты қиял-ғажайып ертегілерін де айтып берген.

Қырдағы түнгі ойындарымыздың бірі — ақ сүйек. Ақ сүйек — бала жасымыздан жақсы көретін ойындарымыздың

бірі еді. Ай жарықта кең далада ойнаған ойын ойымызды сергітіп, өзімізді шынықтыра түсетін. Жас Мұхтар да сол ақ сүйек ойынын құмарта ойнайтын. Мұхтар ақ сүйекті тапқыш еді, әрі жүгіргіш, мәреге де бұрын жететін, Мұхтар жағындағы балалар көбірек ұтатын.

1914 жылдың сентябрь айлары. Жаңа оқу жылы басталды. Оқуға жіберген балалардың көбі бүгін үлкен Семейдегі үлкен шіркеу алаңында ойнап жүр. Осы алаңға келе жатқан Мұхтар, Нәсір, Дәку қызу әңгімелесіп келеді.

— Мұхтар, өткен күні мен кітапханадан «Русский спорт» деген журналды оқыдым,— деді Дәку.

— Иә, не депті?

— Әйтеуір футбол ойыны деген біздің ойнап жүрген доп ойынынан басқа. Аяқпен тебетін көрінеді. Қызық екен.

— Әй, сені-ай! — деді Мұхтар.— Қызықсың өзің, қайдағы журналдан оқығаныңды айтасың. Міне, көз алдында орыс балалары ойнап жатқан жоқ па сол ойынды. Неткен қызық ойын еді. Әне-әне, көріңдерші.

— Анау футбол ойнаған кілең орыс балалар,— деді Нәсір.— Біз неге ойнамаймыз?

— Міне, біз жүрміз ғой, түк бітірмей. Сол ойынға араласа алмай жүрміз ғой,— деді Дәку Мұхтарға қарап.

— Дұрыс айтасың,— деді Мұхтар.— Бірақ ойымды бөлмеші, осы Семейде сонау Москвадан 1912 жылы келген Николай Николаевич Куприянов деген кісі бар деп естідім. Мына орыс балаларына спорттық киім алып беріп, ойынның тәртібін үйретіп жүрген сол кісі екен. Өзі үйретуші болса керек. Сонан соң Алексей Михайлович Огородников деген футболды жақсы ойнайтын шәкірті, жергілікті жігіт тағы бар дейді. Сөздің қысқасы, солармен байланыс жасайық.

— Маңына сені жолата қояр ма екен,— деді Нәсір екі ұшты оймен.

— Ой, не дегенің. Өз ақшамызға бір мяч тауып берсе болғаны.

Әлгі үш бала сол жерде өзара келісіп, істі бөлісіп алды. Мұхтар болса Николай Николаевич Куприяновты іздеп, Нәсір мен Дәку болса футбол ойнауға қатысуға ерік білдіретін қазақ балаларының тізімін алып, ақша жинауға кетті. Олардың кездесетін жері Новалевский фотографиясының маңы болды.

Мұхтар Николай Николаевичті іздеп көп жерге барып, оны базар алаңынан кездестірді. Ықшам, ыңғайлы, спорт киімін киіп алған Николай Николаевич бір топ баланы басқарып, базар алаңын тазалап жүр екен. Мұхтар сырттай

сұрап еді, бұл жерде ертең футбол жаттығуы болады, кейін жолдастық кездесулер өткізілетін көрінеді.

— Сәлем, Николай Николаевич,— деп, Мұхтар жетіп келді.— Қешірерсіз, ағай, мен сізге бір жұмыспен келіп едім.

— Айта ғой, жайшылық па, қайдан?

— Училищеден.

— Жақсы, жақсы. Қәне, не жұмысың бар?

Мұхтар өз ойын түгел баяндады. Николай Николаевич қазақ баласының бұл ойына қуанып кетті, шын көңілімен қарсы алды.

— Талаптарыңа нұр жаусын,— деді Н. Куприянов.— Бірақ сен білесің бе, патша үкіметі қырсық қой. Сендердің ойнағандарыңды көре алмайды. Сол үшін спорт жабдықтарын босатпайды, алу өте қиын.

— Немене, ақшасын береміз. Тегін бермесін бізге, ақшамызға берсін.

— Білемін, Мұхтарка,— деп, Николай Николаевич оның басынан сипады.— Патша үкіметінің о бастан жаңалыққа жаны қарсы ғой. Мейлі, мына балаларға алып берген спорт құрал-жабдығынан бір доп, сетка берейін. Қазір ал. Сонан соң балаларыңның санын маған айтарсың. Майкадан да қарасармын.

Бұдан соң Николай Николаевич Куприянов Мұхтарға футбол ойынының ойнау тәртібін, ережесін мұқият түсіндірді.

— Рақмет, ағай, рақмет!

— Жолың болсын,— деп, Николай Николаевич Мұхтардың артынан мейірімді толғаныс үстінде қарап тұрды.

Доп пен сетканы қолға алған Мұхтар алды-артына қарамай, зытып келеді. Бет алысы баяғы Новалевский фотографиясының маңы. Қуанышында шек жоқ. Достарына жеткенше асығып келеді, жүгіріп келеді. Оны Нәсір, Қасым, Дәку, тағы басқалары қуана-қуана қарсы алды.

Жастар серпіліс үстінде. Олар сетканы да құруға шамасы келмей, Николай Николаевичтің айтуы бойынша екі жерді белгілеп жіберіп, екі жаққа бөлініп, әлгі допты аяқпен тебе жөнелді.

— Сетка мен допты қайда қоямыз? — деді Мұхтар...

— Қам жеме,— деді Нәсір.— Мына фотографияда Ирик ағай істейді. Соған қоямыз. Қиянат жасамайды.

Арада көп уақыт өткен жоқ. Ноғай балалары мен қазақ балаларынан Семей қаласында 24 адамнан «Ярыш» атты футбол командасы құрылды.

1914 жыл. Семей жастарының «Ярыш» атты футбол командасы. Мұхтар Әуезов үшінші қатарда оңнан санағанда екінші (суреттің төбесінде ақ дөңгелегі бар.)

Мұхтармен бірге оқыған, әрі сол футбол командасына қатынасқан, қазір көзі тірі Өзбек ССР Ғылым академиясының қызметкері, ғалым Қасым Мұхамедов жолдас өткенді еске алып, былай дейді:

«Футболды екі маусымда, оқуға алғаш келгенде және май айларында ойнайтынбыз. Жұмасына екі, үш рет базар, шіркеу алаңдарында бас қосатынбыз. Онда әркім өз үлесін қосатын. Мақсатымыз біреуді, қарсы жақты ұтып кету емес еді, футбол ойынын үйрену еді. Бұл шынында да қазақ балалары үшін үлкен жаңалық болатын. Футбол ойнау ақ сүйектен гөрі орыс мәдениетіне бізді жақындата түсті. Сабакқа аса зейінді Мұхтар «Ярыш» командасының құрамында ойнап жүргенде өзінің тағы бір талантын көрсеткен. Біз оның бойынан қолға алған мақсатты іске беріктігін, әр нәрсені білуге, үйренуге құштарлығын байқайтынбыз. Бұл кезде, оқып жүрген кезінде Мұхтар «өнерді үйрен де жирен» деген қағиданы, немесе «жігіт сегіз қырлы, бір сырлы болу

керек» деген мәтелді жадында берік сақтайтын адам боп көрінетін».

Бала Мұхтар осындай мақсатшыл, зейінді еді. Оның бойымен бірге ойы өсті. Еңбекпен, спортпен денесі шыныға түсті. Бұрынғыдан да байсалды, өзіндік ой иесі боп келе жатты. Әсіресе әдбиетті сүйіп оқитын, қазақ ауыз әдебиетінің тамаша нұсқаларын сүйетін.

МЫНА БІР ЖАРТАСТЫ-АЙ!

Жаз еді. Ералы жайлауы. Төскейдегі Ойқұдық шөбі мол, шүйгінді жайлау еді. Оның есесіне суы ащы, кермек болатын-ды.

Басқа жайлау, елден келген адам Ойқұдықтың суынын сорпасын ішіп, шәйін іше алмайды. Бұл жазда Семейден елге келген Мұхтар тап солай болды. Келгеніне едәуір күн болса да, мейірленіп тамақ жей алған жоқ.

— Ау, Ахмет! — деді Мұхтар бір күні. — Күн болса ысып кетті. Ойқұдықтың ащы суына қамалып неміз бар, жайлаудағы елді аралап қайтайық.

— Дұрыс, кеттік, — дедім, Шыңғыс сыртындағы елге тарттық.

Түс ауа Бөкенші асуының аузындағы Қодар құлаған жартасқа келіп, ат сулатпақ болдық. Өзен жағасы. Айнала шалғын. Табан астында мөлдір сулы Бөкенші ағып жатыр сылдырап. Біз таза суға беті-қолымызды жуып, таулы өңірдің әсемдігіне қызыға қарап, тамашалаймыз. Мұхтар тау көрінісіне қызықтамаған сияқты. Бірде Мұхтар маған:

— Сонау жартас маған көп ой салып жүр! — деді.

— Қайсы жартас?

— Түк білмей қалғанын қарашы табан астында.

— Шыңғыста не көп, жартас көп емес пе. Қайсыбірін білейін.

— Ахмет, сенің есінде ме?

— Ештеңе есімде жоқ. Болса бұйырмасын. Түсіндірші.

— Кәрі апамның әңгімесі есінде ме?

— Иә, алтын сөзін ұғар құлақ болса кәрі апам көп нәрсе айтқан еді...

— Қодар өз келіні Қамқамен бопты деп, оны Құнанбай біліп қойып, осы жартастан құлатып, таспен аттырып өлтіркенін кәрі апам талай рет айтқан емес пе еді. Осы маған көп ой салып жүр... Абай ағам туралы бірдеңе жазсам ба деймін...

Алыстан салт аттылы көрінді. Тосып алдық. Сөйтсек, ол Абайдың шәкірті, Көкбай екен.

Мұхтар Көкбайдың кез келгенін қуана қарсы алды.

— Жол болсын, балалар?

— Әлей болсын, Шыңғыс сыртына, Құдайбердінікіне.

— Өзіңіз ше?

— Мен де солай. Кеттік.

— Атай, жол қысқарсын, әңгіме айтыңыз? — дедім мен.

— Жақсының жақсылығын айт абыройы тасысын депті ғой. Абаймен көп жолдас болып ем, сол туралы айтайын.

— Айтыңыз, айтыңыз.

Көкбай ақын сыр шерте жөнелді.

«...Құнанбай балалары ендігі билікті Оспанға берді. Баққа, билікке о жар Оспан таласты.

Абай істің жайын байқап қараса, Оспанның қарсыласы Құнтудан жеңілетін түрі бар екен. Абай дереу араға түседі. Жігітектегі елу басыға сөз салады.

Әлгі елу басы шарын Оспан жаққа салатын боп уәдесін мықтап береді.

Бір күні Абай Құнту жағының әлгі елу басыға ақшаны көп бергенін, оның сатылғанын сезіп қояды.

Елу басыда тыныштық жоқ. Құлқын сәріден Абайдың үйіне жетіп келеді. Беймаза, сұғанақ, орынсыз, дәмсіз сөйлейтін, жексұрын адам еді. Мен сезіп жүрмін, Абай әбден мезі болды. Ол Абайға күндіз тірлік істетпеді, өлең жаздырмады. Бір күні маған Абай:

— Ертең таңертең анау соғынды келмей тұрып, басқа ауылға аттанып кетейік, өлең жазайық. Бір күн болса да соған таптырмай көрейік,— деді.

— Жарайды...

Таң алагеуім. Қой өргізген қойшымен бірге біз де аттандық. Ауылға, үй-ішіне барар жеріміз, жөнімізді білдірмей белден-бел асып, бір орта шаруаның үйіне кеп түстік.

Қозы сойылды. Түс таянып, ет пісіп келеді.

— Соғындыдан бүгін құтылған шығармыз,— деп, Абай көңілді отыр, өлең тоқып.

— Әлі ерте ғой,— дедім.

Қолға су құйылды. Үй иесі ас алып келді. Мен үнемі Абайдың сол жағында отыратынмын. Бүгін де солай. Шөкелеп ет-майды қиялай турап отырмын.

— Ассалаумағалейкум! — деп, әлгі жалғыз көзді соғындының үйге кіріп келгені.

Ол қолын шала жуып, Абайдың оң жақ тізесін баса отырды. Табақтан ет алып, түйіле жей бастады.

Абай қорқаулығын, амандық сұрамағанын ерсі көрді. Менің оң қолымнан ұстап:

— Көке, бір ауыз өлең айтып жіберші дегені:

«Тағы келіп қалдың ба, «сұғанақ көк»
Қайдан ғана табасың «сығалап» кеп.
Саған ғана дайындап отырғандай,
Қапаш-құпаш асайсың «сыбалап» кеп»,—

дедім, етті турап та болдым. Сонда Абай мырс етті.

— Әй, Абай, ендігі сенен естімегенім осы ма еді? — деді әлгі сұғанақ жалғыз көзін шақшитып кеп.

— Бұл не дегенің! Сөз естісең өзіңнің мінезіңнен. Ертелі-кеш болмадың ғой өкшелеп. Сенің шарыңмен Оспан болыс болмаса, болмай-ақ қойсын. Аулақ жүр! — деп, Абай сылқылдап күлді...»

— Қалай, балалар зеріккен жоқсындар ма? — деп қояды Көкбай.

— Жо... Жоқ. Тағы айтыңыз?

«...Шамасы 1886 жылдың шығысы, 1887 жылдың кірісі болатын. Алажаздай Абайдың жанында бірге болдым. Абай екеуміз Тобықтының бес болысын аралап, көңіл жетер талай достардың үйінде болдық. Қызық, думан, тамаша. Абай сол сапарында тек серілік құрған жоқ, қалың үйлі жатақтың сойылын соғып, талай кедейдің ақысын алып берді байлардан. Қыс түсті. Абайдан ауылға барып қайтуға рұқсат сұрадым.

— Ауылыңа бір айға барып кел,— деді Абай.— Бірақ босқа қарап жатпа. Дастан жаз.

Мұқыр болысындағы ауылыма тарттым. Ауылға келген соң көптен көрмеген ағайын-жекжат кезек-кезек қонаққа шақырып жүргенде мерзімді уақыт бітіп қалыпты. Санымды бір-ақ соқтым.

— Ойбай, атты әкел! Абай алдына белгілі күнде жетуім керек.

Күн ақпандатқан боран, аяз. «Туһ» деген түкірік жерге түспейді. Жидебайға келем асығып. Ойым әр саққа шашырап, даланы құйындатып келем.

Абай Ділдәнің үйінде екен. Үсті-басым сауыс мұз.

— Ассалаумағалейкум, Абай аға! — деп кіріп келдім.

Абай көйлекшен, жамбастап жайбарақат отыр екен.

— О, Көкең келіп қалды ғой,— деді Абай.— Кәне, айтып жіберші!

Тымақтың бауы байлаулы, белім буулы. Ауылдан шыққалы бері ойлап, көңілге түйгенімді соғып тұрмын. Ақбоз аттың сын-сипатын айттым.

— Көкенді шешіндіріңдер. Жоғары шық, жылын!
Сыртқы киімімді шешіп, жылынғанымнан кейін Абай:
— Кәне, дәптеріңді бері берші, қалғанын өзім оқиын,—
деді.

Оқып шықты да:

— Ә, осыған да ризамын. Қайта жаз. Сен Ақбоз аттың сынын келтіре алмапсың. Оның сыны, менімше, мынадай болуы керек,— деп, Абай қолына қағаз-қарындаш алды.

Көп уақыт өткен жоқ. Абай өлеңді бұрқыратып жазып тастады қолма-қол. Оқи жөнелді:

«Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ;
Ауызомыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңрейген болса сағақ.

Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жоталы, болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті.

Жуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жерсоғарлы, сіңірлі, аяғы тік,
Жаурыны етсіз жалпақ тақтайдай-ақ.

Кең сауырлы, тар мықын, қалбағайлы,
Алды-арты бірдей келсе ерге жайлы.
Күлте құйрық, қыл түбі әлді келіп,
Көтендігі шығыңқы, аламайлы...»

Міне, қара сөзбен өлеңге келгенде алдына жан салмайтын Абай «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» өлеңін қолма-қол осылай жазып тастаған еді...

— Ау, Абай, мына сыныңа да сын айтуға боп қалды ғой,— деп Абай жанында көп болған, сыншы Қарасақау шап ете түсті.

— Ал, айта қойшы,— деп, Абай ақырып қалды, тесіле қарап.

— Шоқпардай кекілі бар дейсің.

— Иә, иә... Солай, Қарасақау.

— Онда ол жылқының құлын сияқты маңдайы томпақ келеді. Миы көп болады. Миы көп болған соң басы айналып шаба алмайды ат.

— Дұрыс! Жұрттың бәрі Қарасақау бола бере ме? Шоқпардай кекілі бар дегенім ат сипатына жарасымды, қазақтың тұшынып айтуына тұрарлық сөз,— деп, Абай өлеңін өзгерткен жоқ...»

Күзде елге Семейден Мұхтар келді. Ол ауыл жастарына, құрбы-құрдастарына сейіл-серуенді аңсап келгенін білдірді.

— Онда Салбурынға шығайық,— деп, ауылдағы жігіттер жағы Мұхтарды қостай кетті.

Содан Салбурынның қамына кірістік. Сейіл-серуенді ұйымдастырушы Ағзам ағам мен Мағауияның Жағыпары (Жәкім) болды.

Таңертенгі шақ. Үлкен үйге тұс-тұстан ағылып, жараулы ат мінген жігіттер келе бастады. Кәрі қара аңқылдап, дауыстап келді:

— Ау, Мұхтаржан, әлі тырп ететін емессің ғой тіпті. Тым болмаса мына менің серуенге шығатын күні түні бойы қуанып, көз ілмей шыққанын ескерсеңші.

— Міне, дайынмын мен, жолға.

Сәске түс. Бір топ жас Көкен тауына бет алды. Әлгі осы топ ішінде таңдайынан бал тамған әнші, өнерлі жастар да бар. Олар скрипкашы Ізкеш, домбырашы Ысрайыл Ақылбайұлы, ер балаша киінген, ән салып, үйренуге талапкер еркекшора Мағрипа (Мәкен) Тұрағұл қызы, Ақылбайұлы Әлімқұлдың баласы Бағыш та бар еді.

Ағзам ағам Аққасқаны жетегіне алып, Өтекелдімен (Кәрі қара) өз алдына оқшау келеді. Кәрі қара жасы келсе де әнгімешіл, ертекті, күлдіргі, сауыққой адам еді. Ауылдан былай ұзаңқырап шыққан соң жастар жағы соған келіп қосылды. Бәрінің ортаға алғаны әлгі Кәрі қара.

— Жол қысқарсын, Кәрі қара,— деді Мұхтар,— мына жастарға Семейдегі біздің үйді қалай табатыныңды айтып берші.

— Е, ізшіл Кәрі қараға сол да сөз болып па,— деді біреу.

— Олай деме,— деп, Өтекелді шап ете түсті.— Самсаған ақ үй, самсаған қос терезелі үйлердің ішінен Мұхтардың үйін қалай табасың. Ізшіл болсаң, ажыратып көр. Басың шыр айналады, миың қатады.

— Бұл қалай? — деді Ағзам таңданып.— Айдалада кесіп өткен бір із көрсеңіз оны бұлжытпай айырып, табасыз, ал белгілі бір жерді, көше бойындағы үйді таппағаныңыз қызық екен.

— Шын, Мұхтардың үйін таба алмағаным.

— Сонда қалай табасыз?

— Оңай табамын. Межелі жүріп өткен жерге таяна бер-

Оңнан солға қарай: Мұхтар Әуезов, алдындағы қызы Мұғаш. Сол жақтағы шеткі — Жәбірәйіл (Жебеш) Тұрағұлұлы, екінші — ақын Иса Байзақов.

генде, аттың басын бос қойып, дүбірлете шаба жөнелемін. Біраз шапқан соң бір қақпа астынан сары күшік шәуілдеп шыға келеді. Қілт оңға бұрыламын, екінші үй Мұхтардікі.

— Ал сары күшік шықпай қалса қайтесіз?

— Қайта шабамын.

— Тағы шықпаса.

— Қайта шабамын. Тағы шабамын қиқулап. Өзі үшін шығады.

Қыран күлкі.

— Мәкен бауырым, жарық дүниені көре алмай, зарлаған үніне ел қосылған, өмірге ғашық жастың әнін білесің бе?

— Білемін, Мұхтар аға.

— Айтып жіберші.

Мәкен ашық дауыспен, күрең төбел атын тебіне түсіп, ән салды:

«Менің әкем, жұртым-ау, мыңды айдаған,
Ер Қонақай найзаға ту байлаған.
Құдайым бес жасымнан көзімді алып,
Атандым Ажар соқыр сор қайнаған.

Көзімді алдың, құдай, көрмесін деп,
Жын-шайтанның соғына ермесін деп.
Айтты екен қандай молда, қандай сопы
Соқырға берген қайыр тимесін деп».

— Пәллі, Мәкен... Молда мен сопыны қатырған екен Ажар.

Оқшау келе жатқан Жәбірәйіл қарындасы Мәкеннің даусын іліп алып, қоңыр әнге басты:

— Сарғайып сары белден атады-ай таң,
Жолдасым қасымдағы бәрі де паң.
Ей қыздар, танымасаң, танытайын,
Баласы Майбасардың Мұхамеджан,—

дей бергенде, Мағрипа Мұхамеджанның «Әкелім» әнін шырқай жөнелді.

«Серінің серуендеуге көңілі оянды,
Ойландым бастайын деп бір соянды.
Түсті ғой сәуле еске, жолдастарым,
Әп келші қамыс құлақ боз қоянды».

— Бәрекелді, бәрекелді, көп жаса,— деп, әсіресе Қәрі қара риза болып қалды.

Көкен тауының баурайы. Салбурынға шыққан жастар әлі жүріп келеді. Ағзамның іздегені қасқыр мен түлкі мекені — Шатқалаң. Жете алмай келеді межелі жеріне. Жолжөнекей зерікпейтін тыңдаушысы бар әншілер де өз өнерлерін жалықпай көрсетіп бақты. Ізкәйіл скрипкаға «Тілеуқабак» әнін қосты:

«Айқайлап ән саламын Тілеуқабак,
Керілер өлең айтсам қас пен қабақ.
Көңілдің қуанышын жырға қосып,
Келді ғой бар дауыспен шырқайтын шақ».

Ағзам бастаған жастар Көкен тауының шұрайлы беліне кештете келді. Ертеңіне ертелеп аң аулауға шықты. Топ жарылып екіге бөлінді. Ағзам Аққасқасын алып, тасқияға өрлеп келеді. Бұған Мұхтар мен Қәрі қара ілестік.

— Тастан түлкі табылар аңдығанға,— деп қояды Ағзам ағам.

Ізшіл Қәрі қара өр тасқа шыққан сайын ұзаққа көз жіберіп, табан астына шұқшия қарайды. Салаң еткен түлкі ізі көзіне ілінбей келеді. Қәрі қара із кесті.

— Әккі түлкі қайтқан,— деді ол ізді қуалай жүріп,— өрлейік.

Со сәтте Ағзам көзі қиядан шалды түлкіні.

— Айтақ, Аққасқа! Бас! — деп айқайлады.

Тау ішін дүбірлетіп, қиқу салып, шауып келеміз. Әккі хайуан түрлі әдіске, бұлаңға салып, сілемізді қатырды. Айқайлай-айқайлай дауыс та қарлықты. Тастан-тасқа қоқак-тай секірген түлкі шыбын жанға таласып, өрлеп келеді, өрлеп. Шоқактап қалды. Шаршағаны. Таяу қалдық. Түлкі тісін ақситады. Аққасқа да соңғы сілтеуге салып, орағытып, бүйірден қосылып, үлкен жартасқа шықты. Ойдағы түлкіге бір-ақ секіріп, желкесінен бас салды. Арпалыс...

Алғашқы күні, сөйтіп, серуеннен табысты оралдық. Жер ошақ қазылды, қазан асылды. Ізкәйілдер ұстаған киік етінің буы бұрқырап, иісі мұрынды жарады. Жәбірәйіл болса қоян етін қызыл шоққа қақтап, ошақ басында отыр. Тау бауырында ошақ жанында толқынды асқақ ән қайта қалықтай жөнелді.

— Кәне, Жебеш, рақаттанайықшы,— деді бір кезде Ізкеш.— «Татьяна сөзін» айтып жіберші.

Жебеш іркілген жоқ.

«Тәңірі қосқан жар едің сен,
Жар ете алмай кетіп ең.
Ол кезімде бала едім мен,
Аямасқа бекіп ең»,—

деп тоқтады.

— Жанға жайлы бұл қайсы ән,— деді Өтекелді.— Бұрын-соңды мен естімеген ән ғой.

— Пушкиннен, «Татьяна сөзі». Абай ағам аударған,— деді Мұхтар.

— Фошкин,— деп қайталады Кәрі қара.— Кім өзі бұл?

— Айта бер, Жебеш,— деді Ағзам.— Кәрі қара, бері кел. Мен түсіндіріп берейін өлең сырын.

Жебеш тоқтаған жоқ. Ән созыла берді.

«Талақ етіп бұл ғаламды,
Болды мәлім кеткенің,
Кінәсы жоқ жас адамды,
Қатты соққан не еткенің.

Елжіреген жас емес пе ем?
Еппен айтсаң жұбатып,
Мен ғашыққа мас емес пе ем?
Кетсең еді ұзатып.

Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің лағы ем.
Тірі қалдым, өлмей әрең,
Қатты батты тырнағың».

Ән тынды. Ай сүттей жарық. Таудан соққан жел денені ширата түседі. Түнгі тыныштық күй.

Киік етін пышақ үстінен бөліп жеген жастар таза ауаны еркін жұтып, екеу-екеу әңгімелесіп, тау ішін аралап кетті. Бір шетте Кәрі қара, Ізкеш, Мұхтар, Ысрайыл келеді. Ысрайыл домбырасын шертіп-шертіп қалғанда, Өтекелді қария:

— Ау, мынау Саймақтың Сары өзені емес пе,— деп кілт тоқтады.— Домбыраның даусын көтере түсіші.

— Ал.

— Әр әннің тарихы бар,— деді Өтекелді.— Осы сендер «Саймақтың Сары өзені» атты күйдің дүниеге қалай келгенін білесіңдер ме?

— Жоқ, айтып жіберіңізші.

— Кедейлік қайда ондырған. Ер жігіттің жолын байлап, жомарттың қолына тұсау салған ғой. Қыр елінде Саймақ деген кедей жігіт болыпты. Айдаған малы жоқ, сүйенгені де, жұбанышы да бір қу домбыра. Бір күні Саймақ бай қызын алып қашады. Екі жас тау мен тасты аралап, қуғыншыдан құтылып, өзен жағасына келіп, дамылдап отырады. Сонда бай қызы:

— Жә, Саймақ, осы мен ел дәстүрін бұзып, ата-анамды жерге қараттым. Сенің соңыңнан неге еріп кетім. Өзің сіңірің шыққан кедейсің, неңе қызықтым. Бай баласы — қалыңдығым жер соғып ол қалды. Мені сенің соңыңнан ерткен, алып келген осы домбыраң ғой. Кәне, тартшы! — депті.

Саймақ сонда табан астында тулап жатқан Сары өзенге қарай отырып, домбырасын қолға алған екен. Тарта жөнеледі. Көз алдында толқын тулайды, асау толқын, асқақ толқын өрге шапшиды. Қыз да сол толқынның үстінде тербеліп кете барған балбырап. Қос шек қыз қиялын толқынға қосады. Күмбірлеген күйді тыңдаған бай қызы:

— Мына менің жүрегім, ау Саймақ, жаңылысқан жоқ екен,— деп, риза болған әлгі екеуі бұл күйдің атын «Саймақтың Сары өзені» қойған екен...

Ысрайыл домбырасын қағып-қағып, «Саймақтың Сары өзенін» күмбірлетте тарта жөнелді. Бұдан соң «Бұлаң жігіт», «Азамат қожа» күйлері тартылды.

Мағрипа Тұрағұлқызы қазір Сарыағаш селосында тұрады. Өзі кемеліне келген, таңдайынан бал тамған әнші. Ол Мұхтарға талай рет Абайдың «Көзімнің қарасы», «Бойы бұлғаң», «Қараңғы түнде тау қалғып», «Қор болды жаным», «Желсіз түнде жарық ай», «Айттым сәлем, қаламқас», «Сегіз аяқ» әндерін орындап беріп, ағасын риза еткен. Сол үшін

Мұхтар Әуезов жайлы осы естелікті жазған ағасы Ахмет Әуезовтың жас кезі. Ол жас кезінде М. Әуезовтың «Еңлік-Кебек» атты пьесасында Кебек ролін ойнаған.

де Мұхтар Мәкенді бауыр тұтып сыйлайтын. Осы саятта да ол ән салып, көптің көңілін көтерді.

— Мұхтар ағам о бастан әкем Абайдың әнін, зарлы үнді халық әндерін ұйып тындайтын еді, — дейді Мәкен. — Ол сонымен бірге үнемі ән тыңдап қана қоймай, әрбір әннің өз нақышымен орындалуы жайлы ақыл-кеңес беріп отыратын. Құр айқай ән болмайды, тәртіпке келтір, қате қыласың, үйрен деп отырушы еді абзал ағам Мұхтар.

«КӨКСЕРЕК» ОСЫЛАЙ ТУҒАН

«Құрмаштың әжесі боздап келіп:

— Қураған-ай, неңді алып ем?! Не жазып едім? Бауырына салып өсіргеннен басқа не ғып еді менің құлыным?! — деп елді тегіс еңіретіп, Көксеректі басқа тепті».

Мұхтар Әуезовтың әйгілі «Көксерек» әңгімесі осылай аяқталатыны әркімнің-ақ есінде болар. Бұл әңгіме былай туған еді.

Ағамыз Ағзам Әуезов алдында Қаске (Қасымбек), артында Мұхтар екеуміз болған соң еркелеу боп өсті. Ағзамның үй шаруасымен ісі болмайтын. Үнемі баққаны жақсы ат, ойлағаны кең далаға шығып аң аулау, қасқыр қуу болатын.

Ұмытпасам күздігүні болатын. Ертіс бойындағы Қерекуде Аққасқа деген сыртан ит бар екен деген қауесет сөз

ауылға кең тарады. Бұл сөз Ағзамның да құлағына шалынған-ды.

Жақсы иттің хабарын естіген Ағзамда тағат жоқ. Оның ертелі-кеш жар құлағы жастыққа тимей ойлағаны ит алдыру.

— Аққасқаның тұқымын алдырайық,— деп, Ағзам Мұхтарға қолқа салумен болды.

Бүркітпен аң аулап, азулы тазы жүгіртіп, жараса қасқыр қууды Мұхтар о бастан жақсы көріп, жаны сүйетін еді. Оны үлкен серуен деп білетін Мұхтар. Палуан денелі, кесек тұлға аңшы Ағзамды Мұхтардың үнемі сыйлап, жақсы көретіні де сондықтан болса керек. Мұхтар Ағзам ойын бірден қоштай кетті.

Арадан көп уақыт өткен жоқ. Мұхтар қаражат жинап, Керекуге адам жіберді. Сөйтіп, Аққасқаның хабарын алдырды. Мұнан соң Мұхтар ит иесіне арнайы хат жазып, кемемен Аққасқа, Сарықасқа екі тазы алдырды. Аққасқа болса Ағзамға тиді, Сарықасқаны Мұхтар Жағыпар Мағауияұлына берді.

Аққасқа кіші-гірім тайдай екен. Оның жанына Ағзам ғана жолай алады. Ағзам Аққасқаға ерекше күтім жасады. Түнде тұмылдырығын алып, босататын да сол. Түн болды дегенше ауылға, алқа-қотан қойға Аққасқа ие.

Расында, Аққасқа иттің сырттаны еді. Ауыл иттерімен таласпайтын. Түнде ауыл итері науада кездесе қалса «ырр» деген даусы бір-ақ шығып, кеудесімен қағып өтетін.

Аққасқаны Ағзам жетегіне алып, Мұхтар екеуміз де жараулы атқа мініп, талай аңға шыққанымыз, бірнеше көкжал қасқырды қуғанымыз, қызығына әбден батып, соққанымыз бар. Аққасқаның иісшілі-ай! Иісті сезді дегенше, екі көзі оттай жанып, құйрығын қыса түсіп, жер-көкте тұра алмайтын жануар. Ағзам тұмылдырықты сыпырса болды, Аққасқа алды-артына қарамай кеп зымырайды. Біз де ұмтыламыз. Екі-үш қырдан асып кеткен Аққасқаның артынан шапқылай қуа жүріп, зорға жеткенімізде көкжалды алқымынан шайнай, айқасып тұрғанын талай көргенбіз. Сол көріністі Мұхтар «Көксерек» әңгімесінде дәлме-дәл көрсеткен.

Ауылдың мал-жанына тал түсте қырғидай тиіп, бір тыныштық бермейтін талай қорқау қасқырлар Көксерек — Аққасқаның алғырлығынан қолға түсті. Бұл оқиғалар Мұхтарға көп-көп сырлы ой салды. Содан барып сегіз бөлімді Мұхтардың «Көксерек» әңгімесі туған-ды.

Әңгімедегі негізгі шындық осындай. Ал әңгіменің көп жерлері ойдан алынып қосылған. Мәселен, Қараадырдың

Қарағанды сайындағы ескі ін-апаннан ауыл адамдарының қасқыр бөлтірігін алып, кішкене Құрмаштың әлгі бөлтірікке «Көксерек» деп ат қойып, оны асырағаны біздің ауылда, елде болған оқиға емес. Сондай-ақ «Көксеректің» адам қолында тәрбиелене тұрып, қой баққан жас бала — өз иесі Құрмашты жеуі де ойдан алынған. Бұл жәйттер жазушы ойынан құралса да, өмірден өз орнын тауып тұр.

«...Артқы қасқырлар топырлап келіп жетіп, Көкшолаққа ауыз салысты. Былбырап аққан қызыл қанның иісі аш қарындарға мас қылғандай белгі берген еді. Шаптан, қолтықтан, жалаңаш төстен мықты өткір тістер жұлқып-жұлқып тартқанда, Көкшолақтың қаны жосылып ағып, ішінен бұрқырап, буы да шықты. Бұл арада бар ауыз түгелімен жабылып кетіп еді. Аз уақытта Көкшолақтан будыраған жүн мен төрт табан ғана қалды».

Міне, Көксерек бастаған бір топ қасқырлар өз ұяласы Көкшолақты бас салып, жұлқып-жұлқып жегенде Құрмашты — адамды жемей аяр ма?

Мұхтардың қасқыр бөлтірігін адамның асырап, Көксерекке Құрмашты жегізуінде тағы да қыруар сыр бар, көп нәрсені, жауды аяған жаралы болатынын аңғартады.

Көпшілік айтса қалып айтпайды. Көпшілікпен біріксең жалғыз басыңа елден ерекше төнер қауіп жоқ. Ал төне қалған жағдайда, көп болып, көмектесіп құтқарады. Көппен көрген — ұлы той.

«Құрмаш Көксерек күшікті қанша күтімге сап, оны күніге екі мезгіл тамақтандырса да ұрлықты қойған жоқ. Адал асты білмеді. Кішкене қасқырдың қылығын, жаулығын аңғарған ауыл адамдары:

— Ұры, асырасаң да мал болмайды. Тұқымы жау емес пе! — десті.

Татулық жоқ, суық... Өскен сайын сызданып, суықтанып келеді, сол мінезін байқаған үлкендер:

— Енді мұны өлтіріп, терісін алу керек. Осы кәпір түбінде ел болмайды,— дейтін де болып еді. Бірақ Құрмаш көнбеді».

Иә, көпшілікке қарсы тұру, ажалға қарсы тұрумен бірдей ғой.

Өмірдің ащысы мен тұщысын бірдей татқан үлкен адам — әке қауіп пен қатерді тез аңғарып, қиядан шалады. Әке ойы мен сөзі шынайы өмірге жанасымды болса, оның айтқанын істеп, тілін алу балаға бірінші парыз екенін Мұхтар «Көксерек» әңгімесінде толық көрсете білген. Былай деп жазады Мұхтар әке сөзін:

«Көксерек жалғыз өзі баяулап ауылға келді...

— Тұу, мына кәпірдің екі көзі жап-жасыл боп кетіпті-ау, тұқымын сезген екен мына жүзі қара, қой, балам, енді мұны өлтіріп, терісін алайық...»

Бірақ түлен тұрткен Құрмаш тағы көнбеді, әке сөзін құлаққа аспады... Айдала. Құрмаш қозы бағып жүр. Көксерек Құрмашқа тап берді. «...Содан әрі баланың үні өшті. Қасқырдың аузы тиместен бұрын өліп кетті. Көксерек ырылдап тұрып тісінің ұшымен қағып, жұлып алып, басын шайкай өткенде, баланың бір жақ көзін қопарып алып кетті. Жүріп бара жатып, қылғып салды».

Қасен Аққасқасын жетектеп, Құрмашты жеген Көксеректің ізіне түсті.

«Өр жақта Аққасқа: шайнасып тұрған ауыздардан сілейкей мен қан аралас ағып сырылдап тұр.

Бұл кезде Бейсембай да қара пышақты Көксеректің өкпесіне салып-салып жіберіп еді». Міне, Көксерек Аққасқаның алғырлығынан қолға түсті.

«Бұл әңгіменің ортасындағы Хасен еді. Ол — белгілі аңшы. Баяғыдан құс салып, ит жүгірткен, өзі осы маңайдың ауқатты, әлді жігіті. Қара адырдың мырзасымағы. Қалада қызметте тұратын інісі бар. Сол арқылы биыл күзді күні бұның ауылына шетелден қасқыр алатын бір ит келген. Қазір барлық Қараадырға да, маңайдағы өзге елге де даңқы шыққан Аққасқа осы Хасеннің иті».

Керіп отырсыздар, бұл әңгіменің кейіпкері Хасен ағамыз Ағзам Әуезов болатын. Қалада қызмет істейтін інісі бар деп өзін айтып отыр Мұхтар. Жер аты Қараадыр — Бөрілі болатын.

— Ахмет,—деді бір күні Мұхтар,—өзіңмен, Ағзам ағаммен бірге Аққасқаға қасқыр қудырып, аң аулатып, қызығына батқан серуеннен «Көксерек» деген әңгіме жаздым.

— Жарайды, кәне, тыңдай қояйық, әңгіменді оқып берші?

— Әңгімелеу қашпас, Ахмет, сенімен келісіп алатын бір жәй бар еді.

— Айта ғой.

— Аққасқаны Керекуден алдыртты деуге қимай тұрмын.

— Неге?

— Ауыл арасы жақын ғой. Аққасқаны Хасен — Ағзам қалада қызмет істеп тұрған інісі арқылы шетелден алдырған десем әңгіме желісін байыта түскен болар едім.

— Дұрыс, қосыламын,— дедім.— Өзінді де Бөрлінің белінен бөркіңді дардай ғып көрсеткен екенсің.

Содан Мұхтар ха-ха-лап әбден күлгені бар. Сол күнгі Мұхтардың ақ жарқын жүзі көз алдымда, күлкісі әлі құлағымда. Сұңқар боп қалықтап жүр төбемде. Бұл күнде Мұхтарымды еске алсам, орыс жазушысы Николай Погодиннің мына бір сөзі тілге орала береді:

«Менің үнемі көз алдымнан кетпейтін ақыл иесі, ақ ниет адамның ақ жарқын жылы жүзі. Оның өмір жасы артта, әлдеқайда өмір жолында өксігендей. Бұл жол, менің білуімше, бейнеті көп, зейнеті мол жол еді. Бұл жолдағы адам көне де болса жаны жас біздің жаңа социализм ғасырында тарихи балғындыққа ие болған қазақ ұлтының перзенті болатын. Ол батырша жүріп кетті. Батырша деген теңеу Мұхтар үшін жаңа да емес, бірақ осылай демеі де болмайды, неге десеңіз, оның өз халқы үшін сіңірген еңбегін аңызға айналған батырдың ерлігіне балап айтуға тиіспіз».

Әділ сөз бе деймін!

Мұхтардың Шыңғыста көргені, білгені, ішіне түйгені тек «Көксерек» әңгімесін ғана туғызып қойған жоқ. Оның жазғандарының көбі-ақ өзі көзімен көріп, көңіліне тоқыған жайлар. Басқаны былай қойғанда «Абай» эпопеясының тууына себепкер болған Абай көзі тірісінде Әйгерім қолынан жеген тәтті-конфет, аңшылық, алтыбақан, ақ сүйек, жер таласы, ел таласы, ән мен күй, ойын-сауық, саят-серуен емес пе еді? Иә, нақ солай. Мен болсам, туыстық қақымды өтеп, аяулы Мұхтардың тек балалық шағын айттым. Оның жазушылық жолын сәті түсіп, иіні келсе, тағы да бірде айтармын.

МАЗМҰНЫ

Алғашқы сөз	3
Бұл — тарих	3
Алға озып кеткенде	12
Алғашқы сабақ	17
Толғаныста	19
Тайға міндік	20
Ана көңілі балада	22
Сыбанның моласында	23
Мейірімді мектеп	25
Тағы да ауылда	28
Әсердің әсері бар	30
Мына бір жартасты-ай!	36
Саятта	40
«Көксерек» осылай туған.	45

Әуезов Ахмет.

БАЛА МҰХТАР.

Жазып алған Жәкыпбек Аяшев.
Алматы, «Жазушы», 1967.
62 бет.

Ахмет Әуезов

МОЛОДОЙ МУХТАР

(На казахском языке)

Издание издательства «Жазушы» — 1967

Оформление художника Э. Поляковой

Редакторы С. Бакбергенов, М. Гумеров.
Художественный редактор И. Исабаев
Технический редактор П. Вальчук
Корректоры Н. Букенбаева, К. Утегенова.

Сдано в набор 15/XII—66 г. Издат. № 20.
Подписано к печати 13/III—67 г. УГО0446.
Бумяга тип. № 2. 84×108¹/₃₂—1, 625 печ. лист.
Усл. печ. 2,73 листа. (Уч.-издат. 2,86 л.).
Тираж 24000 экз. Цена 8 коп.

Алматы-Ата. Поляграфкомбинат Главполи-
графпрома Государственного комитета Со-
вета Министров КазССР по печати.
Заказ № 6